

BULLETIN

JAARGANG 85
NUMMER 3, 1986

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Oppericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. Ch. Dumas, drs. U. F. Hylkema, drs. P. L. Kan-van
Dishoeck, drs. T. A. S. M. Panhuysen, drs. M. A. Prins-
Schimmel, drs. J. F. van Registeren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijdt, drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van
Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.

Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad),
drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers
(eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzoover
voorradijg);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

<i>C. M. A. Dalderup,</i> De vergankelijkheid van een grafmonument Het praalgraf van de familie Carré op de begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam	97
<i>J. G. van Burk,</i> Strafbare feiten op grond van de Monumentenwet in de sfeer van de archeologie	109
Boekbesprekingen	119
Archeologisch nieuws	131
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	141

Afbeelding omslag:

*Familiëgraf Oscar Carré, voor en rechter zijgevel, 1891
(foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).*

© 1986 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

DE VERGANKELIJKHEID VAN EEN GRAFMONUMENT

HET PRAALGRAF VAN DE FAMILIE CARRÉ

OP DE BEGRAAFPLAATS ZORGLIED TE AMSTERDAM

Aangezien restauratie van het grafmonument van Oscar Carré (circusdirecteur, 1846-1911) op de begraafplaats Zorgvlied steeds dringender gewenst is, stelt schrijfster het belang van behoud van het monument aan de orde. Voor dit pleidooi is uitgegaan van archiefonderzoek, aangevuld met kunsthistorische informatie.

In een schrijven van 22 augustus 1891 verzoeken de architecten Van Rossum en Vuyk toestemming aan de directeur van de begraafplaats Zorgvlied voor de bouw van een grafkelder eerste klasse voor de familie van Oscar Carré¹ (afb. 1 en 2).

Door het Koninklijk besluit van 18 januari 1984 nr. 93 wordt dit 19e-eeuwse grafmonument de status van beschermd monument onthouden.

De begraafplaats Zorgvlied

Kunsthistorische literatuur over begraafplaatsen is zeldzaam. Als in de loop van de 19e eeuw de landschappelijk aangelegde begraafplaats terrein wint, kan deze verschijningsvorm worden geassocieerd met de landschappelijk aangelegde tuin, voorzien van één of meer grafmonumenten, een van oorsprong Engels fenomeen. Men spreekt dan ook van parken aangelegd in Engelse landschapsstijl, met 'natuurlijk' slingerende paden, boomgroepen, vijvers of stromende beekjes en vergezichten.² Voor de ontwikkeling van de tuinarchitectuur in Nederland is in het bijzonder van belang geweest Hirschfeld's *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* (1773), waarin de ideeën zijn terug te vinden van Engelse theoretici.³ Naast voorbeelden van grafmonumenten en gedenktekens werd in zijn uitgave een aantal principes voor de nieuwe tuinstijl geformuleerd, met elementen als 'na-

tuurlijkheid', 'gevoeglijkheid', 'verscheidenheid' en 'lieflijkheid'. Het in 1802 verschenen 'Magazijn van Tuin-Sieraaden' van Van Laar bevat de ingrediënten om het oproepen van bepaalde stemmingen te vergemakkelijken.⁴ Grote of kleine grafmonumenten in een entourage van populieren, treurwilgen en donker naaldhout werden bij uitstek geschikt bevonden om de toen zo gewaardeerde stemming van melancholie op te wekken.

De buitenbegraafplaats kan gezien worden als een melancholische tuin, die tevens als wandelpark een functie krijgt.⁵ Bij deze als landschapstuinen aangelegde begraafplaatsen komt men vooral de naam tegen van het architectengeslacht Zocher uit Haarlem. Zocher sr., Johann David (1763-1817), was een leerling van Johannes G. Michaël (1730-1800), die naar Engeland was gezonden om daar de tuinaanleg in

- 1 Gemeentearchief Amstelveen (verder afgekort als G.G.A.'veen), Indicateurs 1883-1896, Ingekomen stukken reg.nr. 3406, 22 augustus 1891. Archief Zorgvlied, fol. 279 archiefnr. 432 26 augustus 1891. Akte van uitgifte en overschrijving volgnr. 1488, Oscar Carré, woonplaats Amstel 161, kelder voor 20 lijken, koopsom f 1000,—.
- 2 E. de Jong, 'Waar de dood de wijsheid des levens leert. Zochers begraafplaats Soestbergen als aardse paradijsstun', in: *Dood en Begraven; sterven en rouwen 1700-1900*. Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum, Utrecht 1980, 124-134. Idem, 'Bibliografie van de Nederlandse tuinarchitectuur en aanverwante gebieden over de jaren 1960-1963', *Bulletin KNOB*, 82 (1983), 142-162.
- 3 C. C. L. Hirschfeld, *Anmerkungen über die Landhäuser und die Gartenkunst* (1773); Nederlandse vertaling in 1779 bij G. T. van Paddenburgh te Utrecht, *Aanmerkingen over de landhuizen en tuinkunst*.
- 4 W. G. J. M. Meulenkamp, 'G. van Laars Magazijn van Tuin-sieraaden als een voorbeeldenboek voor Nederlandse tuingebouwen', *Bulletin KNOB*, 82 (1983), 124-141.
- 5 E. de Jong, Tentoonstellingscatalogus, 132. R. van Bruggen, 'Begraafplaatsen, — ook voor de levenden', in: *De dood verbloemen?; begraven en cremieren in Amsterdam; gedenktekens spreken*. Tentoonstellingscatalogus Nieuwe Kerk, Amsterdam, 1982, 164-169. R. van Bruggen, directeur van de Dienst Algemene Begraafplaatsen te Utrecht schreef in 1977 een rapport, *Begraafplaatsen wandelgebied*.

* De auteur studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (bijvak restauratiekunde te Delft). Zij is o.a. secretaris van het bestuur van IIC-Nederland (International institute for conservation of historic and artistic works).

Afb. 1. *Familiegraf Oscar Carré, voor- en rechter zijgevel, 1891 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).*

landschapsstijl te bestuderen.⁶ Jan David Zocher jr. (1791-1870) ontwierp onder meer begraafplaatsen in Zutphen, Heemstede, Haarlem, de begraafplaats Soestbergen en Zorgvlied te Amsterdam, toentertijd Nieuwer-Amstel (later Amstelveen).⁷ In een bibliografisch overzicht van geschriften, boek- en plaatwerken op het gebied van de tuinkunst, samengesteld door de tuinarchitect Leonard A. Springer in 1936, wordt melding gemaakt van Zocher jr.'s lievelingsboek *De la composition des paysages ou des moyens d'embellir la nature autour des habitations, en joignant l'agréable et l'utile*.⁸ Dit verenigen van het nuttige met het aangename was en is ook voor begraafplaatsen van waarde. Zorgvlied is in Amsterdam de eerste begraafplaats met een landschappelijke tuinaanleg. Met het oudste gedeelte werd na februari 1869 een begin gemaakt naar ontwerp van J.D. Zocher jr. en L.P. Zocher,

6 Arend Jan van der Horst, 'De grachtentuin na 1850', *Erfen tuin in Oud-Amsterdam. De ontwikkeling van het omsloten erf en de stadstuin in de oude binnenstad*. Tentoonstellingscatalogus Nederlands Historisch Museum, Amsterdam 1982, 82. Johann David Zocher was leerling en schoonzoon van Johannes Michaël, die op verzoek van Mr. Jacob Boreel Jansz. een reis naar Engeland maakte om inspiratie op te doen voor een ontwerp van de tuin van Beeckestein bij Velsen. Detailafb. van Beeckestein in E. de Jong, 'Bibliografie' 159, afb. 7.

7 Afbeelding begraafplaats Haarlem - Statenbolwerk (1822) in E. de Jong, 'Bibliografie' 161 afb. 9. Afbeelding plattegrond Soestbergen (1844), in E. de Jong, Tentoonstellingscatalogus, 128-129. Overigens wordt door De Jong geen melding gemaakt van Zochers ontwerp voor Zorgvlied te Amsterdam in E. de Jong, Tentoonstellingscatalogus, 134 noot 30.

8 L. A. Springer, *Bibliografisch Overzicht van Geschriften, Boeken en Plaatwerken op het Gebied der Tuinkunst*. Wageningen 1936, 61; Gerardin, R. C. Viocomte d'Ermenonville, *De la composition des paysages ou des moyens d'embellir la nature autour des habitations, en joignant l'agréable et l'utile*. Genève 1777; Paris, 1793, 1798, 1805. Dit was het lievelingsboek van J. D. Zocher jr ten on-

zijn zoon, beiden wonende te Haarlem.⁹ De plattegrond van Zorgvlied geeft afwisselend concentraties van grafmonumenten temidden van boomgroepen en slingerende paden te zien (afb. 3). Het familiegraf van Oscar Carré ligt aan een zijpad binnen het oudste gedeelte van het terrein (afb. 4).

Uit het archief van de gemeente Amstelveen blijkt dat in 1890 zowel de Zochers te Haarlem als de tuinarchitect Springer te Hilversum werden benaderd om een bestek te maken voor een nieuw aan te leggen gedeelte van Zorgvlied.¹⁰ Op 20 april 1891 vraagt de directeur van de begraafplaats machtiging om de uitvoering van de uitbreiding op te dragen aan de firma Zocher.¹¹ In de lente van 1892 ontvangt de gemeente bericht van Zocher dat het nieuwe gedeelte van Zorgvlied is voltooid.¹² (afb. 5). Op de plattegrond van de begraafplaats is aansluitend op deze oudste ontwerpen in de Engelse landschapsstijl over de volle lengte van het terrein een strook in overeenkomstige stijl waar te nemen (afb. 6). Voor het nieuwere deel in een strakkere lijn is de tuinarchitect C. P. Broerse verantwoordelijk, voormalig directeur van de dienst van Plantsoenen en Begraafplaatsen van de gemeente Amstelveen.¹³

Al vanaf het begin en nog steeds vinden op deze zogenaamde 'élite-begraafplaats' vooraanstaande Amsterdamse personen en hele families hun laatste rustplaats, o.a. Louis Bouwmeester († 1925), Eduard Cuypers († 1927), Hildo Krop († 1970), Arthur van Schendel († 1946) en Carel Willink († 1983).¹⁴

In het archief van Amstelveen passeren de namen van bekende en minder bekende architecten en beeldhouwers die ooit bij het ontwerp van een graf op Zorgvlied betrokken zijn geweest de revue.¹⁵ Tot de meest in het oog springende en fraaiste graven – afgezien van het graf van Carré – behoren ongetwijfeld het grafmonument van de familie Dorrepaal met de 'levensgrote' engel, het graf met marmeren zuilen, gevoileerde urnen en een uil van de familie Hartog van Banda en het familiegraf-Knoll met engelen, omgeven door een decoratief gietijzeren hekwerk.¹⁶ Het familiegraf van Oscar Carré in de vorm van een Romeinse tempel en in de schaduw van een imposante treuriep roept de sfeer op van contemplatie en melancholie die zo werd nagestreefd in de 19e-eeuwse landschapsstijl. Deze gemoedsstemming is vooral bepalend voor de oudste, door Zocher aangelegde gedeeltes van Zorgvlied.

Geschiedenis van het familiegraf van Oscar Carré

Aan de architecten Van Rossum en Vuyk, die in 1887 het circustheater Carré aan de Amstel hadden voltooid, werd bij schrijven van 3 september 1891 door B & W van Nieuwer-Amstel vergunning verleend voor

zent; uit het Frans vertaald door Mr. Malthus, *An essay on landscape*. De tuinarchitect en theoreticus Leonard A. Springer (1855-1940) ontwierp naast stadsparken vele begraafplaatsen: Hilversum 1889/90, Crooswijk Rotterdam 1910, Nieuwe Ooster-begraafplaats Amsterdam.

- 9 G.A.A'veen, *Minuten van Akten 1841-1870*, reg.nr. 132. Bestek en voorwaarden waarnaar zullen worden uitgevoerd alle de werken voor de begraafplaats Zorgvlied, overeenkomstig het contract aangegaan op heden den vijftiendagstige februari 1890 NegenenZestig . . . etc. In artikel 9 is sprake van J. D. Zocher & L. P. Zocher, architecten wonende te Haarlem; artikel 1 maakt gewag van het, op een terrein 'door het gemeentebestuur daartoe aangekocht, aanleggen, in gereedheid brengen en geheel voltooid opleveren van eene burgerlijke begraafplaats' in de gemeente Nieuwer-Amstel. Volgens J. W. Groesbeek, *Amstelveen, acht eeuwen geschiedenis*. Amsterdam 1966, 160 is van de geschiedenis van het buiten 'Nooit Dor', later 'Zorgvliet', weinig bekend; vóór 1859 moet het huis al gesloopt zijn en 8 jaar later werd het 'weiland Zorgvliet' bestemd voor de aanleg van de nieuwe begraafplaats 'Zorgvlied'; 222: de kosten van aanleg etc. zouden f 130.000, – gaan bedragen; toen 'Zorgvlied' bij de annexatie in 1921 buiten de grenzen der gemeente Amstelveen, op Amsterdams grondgebied, kwam te liggen, werd uitdrukkelijk bedongen, dat Amstelveen de eigendom van de begraafplaats, en dus ook – behoudens grafrechten van anderen – de eigendom van de graven, zou behouden.
- 10 G.A.A'veen, *Indicateurs 1883-1896*, reg.nr. 1994 - 16 mei 1890, opdracht tot het uitvoeren der uitbreiding begraafplaats Zorgvlied aan J. D. Zocher en L. P. Zocher; reg.nr. 635 9/12 mei 1890 Gem.Opz.Ber. besloten is tot uitbreiding Zorgvlied opdracht tot maken bestek; reg.nr. 2298 2 juni 1890 nader schrijven omtrent contract uitbreiding Zorgvlied (Zocher); reg.nr. 683 23 mei 1890 bericht dat niets bekend is van een contract i.z. voorwaarde, dat bij uitbreiding Zorgvlied 't werk aan hen zou worden opgedragen; reg.nr. 5282 17 dec. 1890 L. S. Springer. Hilversum. Aanbeveling tot het in aanmerking komen van de ontwerpen voor het nieuwe gedeelte Zorgvlied.
- 11 G.A.A'veen, *Indicateurs 1883-1896*, reg.nr. 1551 20 april 1891 directeur Zorgvlied betooft dat de uitbreiding aan de heer Zocher te Haarlem moet worden opgedragen; vraagt daartoe machtiging.
- 12 G.A.A'veen, *Indicateurs 1883-1896*, reg.nr. 1961 12 mei 1892; G.A.A'veen, *Begraafplaatsen, Zorgvlied (Diversen) Nota (Haarlem juni 1892) voor de gemeente Nieuwer-Amstel van J. D. Zocher en E. S. (!) Zocher, 1891-1892*, wagens het aanleggen en de beplanting op de uitbreiding der begraafplaats Zorgvlied, plantsoen f 2000, – , weeklonen en diverse kosten f 3500, – ; 18 juni 1892 gewijzigde nota van f 5000, – .
- 13 C. P. Broerse werd in 1928 eerste directeur van de dienst voor Plantsoenen en Begraafplaatsen van Amstelveen; vriendelijke mededeling van Broerse dat hij heeft gekozen voor een strakkere Romeinse aanleg. Hiernaar is nog geen verder onderzoek gedaan. De huidige directeur B. J. Galjaard zal ook zijn aandeel in de begraafplaats nalaten.
- 14 Annet van den Broek, Koos Groen e.a., *Hun laatste rustplaats. Kerkhofgids van schrijvers, acteurs, schilders, componisten, politici, sportsterren en andere bekende Nederlanders*. Baarn 1985. Van de begraafplaats Zorgvlied zijn 58 graven van bekende personen opgenomen.
- 15 G.A.A'veen, *Indicateurs 1883-1896*, reg.nr. 4413 12 oktober 1892 (van) J. J. Kuipers, verzoek overkapping over graf van de familie Dorrepaal, 1ste klas no. 235; reg.nr. 1362 18 oktober 1892 (aan) J. C. J. Kuipers, Vondelstraat 9a, bouwen onderdekking, zie: bijl. I.S. nr. 4413/1786; Begraafplaats Zorgvlied, Ingekomen stukken map no. 1975; Ed. Cuypers 11 februari 1902 ontwerp grafmonument voor Jacques Deen, 1ste klasse no. 314; Begraafplaats Zorgvlied, Verleende vergunningen tot het plaatsen van hekken, zerken enz., 1916, 1917 en 1918: 1916 no. 627 grafzerk vrouw met omhooggeheven kind voor graf 1ste klasse

Afb. 2. *Familiegraf Oscar Carré, linker zijgevel, 1891 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).*

de bouw van een praalgraf eerste klasse op de begraafplaats Zorgvlied.¹⁷ Aanleiding hiertoe zal zijn geweest de onverwachte dood, in mei 1891, van de eerste vrouw van Oscar Carré, Amalia Salamonski, ten gevolge van een treinongeval. Volgens het register van de begraafplaats kon zij op 8 november van dat jaar in het graf worden bijgezet.¹⁸ Oscar Carré zelf kwam te overlijden in juli 1911 op 65-jarige leeftijd te Kopenhagen. Mevrouw Edith Maud Carré gaf op 28 februari 1912 via de architecten Van Rossum en Vuyk B & W van Nieuwer-Amstel te kennen dat zij 'de haar in eigendom behorende grafkelder 1e klasse... wenscht te verbouwen volgens de hierby in duplo overlegde tekening'.¹⁹ Voor deze verbouwing werd op 2 maart toestemming verleend onder voorwaarde dat onder meer 'niet meer ruimte worde ingenomen dan voor de graf ruimte is toegestaan'.²⁰ Vervolgens zou, in verband met het overbrengen – in oktober 1912 – van het stoffelijk overschot van Oscar Carré, die tijdelijk in de Grote Kerk te Kopenhagen was bijgezet, in de pers melding worden gemaakt van een

no. 498, fam. Houwing, door beeldhouwer Louis J. Vreugde, Haarlem, etc. (veel brieven van steenhouders); Begraafplaatsen t/m nr. 2596 (1896), graf 1ste klas no. 1018 ontworpen door architect Baanders, schrijven van 29 aug. 1929 aan B & W van Mr. A.H. Seylhouwer dat het schuren van de steen in strijd is met de aesthetische motieven; Begraafplaatsen, Zorgvlied (Diversen), ook wordt melding gemaakt van een bestek van een R.K. kapel op de begraafplaats, aanbesteed aan D. van der Waay, 20 februari 1871.

16 Secr. Amstelveen, map 'Grafmonument familie Carré', -1.853.1-, in het ambtsbericht van de beroepencommissie van de Monumentenraad d.d. 30 dec. 1982, inzake het gemeentelijk beroep op de Kroon, wordt ook nog melding gemaakt van het graf van Mirandolle. Een sarcofaag met liggende dode, het grafmonument van Thérèse Schwartz, werd op 21 januari 1965 van Zorgvlied naar de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam overgebracht, waar de Thérèse Schwartz-Stichting nu voor het onderhoud zorgt. Voor Amsterdam is deze grafvorm een uniek gegeven, zie Yvonne Lievaart, 'Amsterdamse begraafplaatsen en hun graftekens', in: *De dood verbloemen?*. Tentoonstellingscatalogus Nieuwe Kerk, Amsterdam 1982, 89, 90.

17 G.A.A'veen, Indicateurs 1883-1896, Ingekomen stukken no. 3653 3 september 1891, Gem.secr. Dep.Verg. aan van Rossum & Vuyk tot het bouwen van een praalgraf voor Carré; Dispositiën en expeditiën, 3 sept. 1891 van Rossum & Vuyk, Verg. bouwen praalgraf o/h den heer Carré betr. graf 1° kl. 294 t/m 298.

'verbouwd en verfraaiden grafkelder . . . een steenen gebouwtje, met breede, uitgebouwde trap ervoor'.²¹ Uit een tekening uit 1912, gesignd door Van Rossum & Vuyk, blijkt hoe men zich in die tijd het uiterlijk van het graf kon voorstellen (afb. 7). Deze ontwerptekening komt overeen met het graf zoals het er nu nog staat, met uitzondering van het hekwerk en een enkel detail. Als laatste werd op 9 december 1966 de tweede vrouw van Oscar Carré, Edith Maud Adams, in het familiegraf bijgezet.²²

Per 1 januari 1974 doet de familie Carré afstand van de grafruimte, waarmee haar onderhoudsplicht komt te vervallen en de gemeente Amstelveen, als eigenares, de verantwoording krijgt voor de verdere gang van zaken.

Beschouwing van het familiegraf; de architecten Van Rossum en Vuyk

Helaas zijn uit het jaar van de bouw van het graf in het archief van Amstelveen geen tekeningen aangetroffen van Van Rossum en Vuyk, ook niet op het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam. Het is zeer aannemelijk dat de oorspronkelijke opdracht van Oscar Carré in 1891 aan de genoemde architecten de bouw inhield van een neo-classicistisch praalgraf in dezelfde bouwkundige traditie als het enige jaren daarvoor gereed gekomen Circus-theater Carré aan de Amstel.

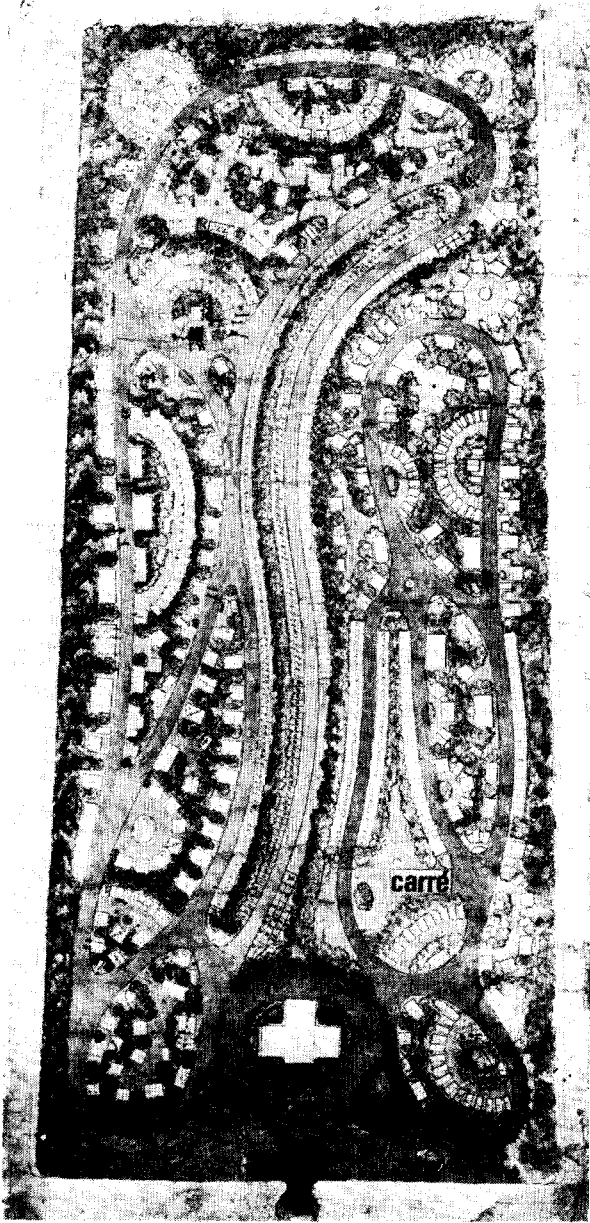
Vergelijkt men het familiegraf-Carré met het gelijknamige theater, dan is een overeenkomst te signaleren in de toepassing van een aantal classicistische elementen. Zoals de middenpartij van het theater wordt bekroond door een fronton met daaronder – over de eerste verdieping vooruitspringende – gecannelerde zuilen met composietkapitelen, zo heeft het familiegraf een overeenkomstige voorzijde, hoewel op een andere schaal en vereenvoudigd. In een doorlopend fries is de identiteit van het gebouw af te lezen; het timpaan is voorzien van beeldhouwwerk en de pilasters van groteske reliëfs. Het graf in de vorm van een tempel is geplaatst op een hoog basement en overeenkomstig de formule voor een Romeinse tempel slechts aan één zijde toegankelijk door middel van een trap (vergelijk bv. de tempel te Rome van Fortuna Virilis en het Maison Carrée te Nîmes).²³

De totale hoogte van het graf boven de grond is ca 5 m bij een breedte van 2½ m over een diepte van 6½ m, inclusief de trappartij. Het hoge smeedijzeren hekwerk was op de ontwerptekening uit 1912 minder monumentaal van opzet.

Kelder

De plattegrond van het graf is af te lezen van de tekening van 1912 (afb. 7). De kelderruimte meet ca 4.40 m bij 2.10 m. De grond is belegd met vierkante tegels die een geometrisch motief van cirkels en lijnen vormen in ivoor en grijs. De muren zijn ruw en hebben een hoogte van ca 2.15 m. De ruimte wordt overdekt door een opeenvolging van vier troggewelfjes overdwars, die op stalen balken rusten. Op de vloer staan twee kisten voor volwassenen, waarvan een in zink uitgevoerd; in het midden staat een kinderkistje opgesteld. Op een verhoging van ijzeren balken zijn daarboven drie grote kisten geplaatst, waarvan op de meest rechtse een marmeren borstbeeld staat van een

- 18 Gemeentearchief Amsterdam (verder afgekort als G.A.A.), Collectie Hartkamp port. 72 Zeden en Gewoonten XIII, Circussen etc. Map I nrs. 18543-18739. Nr. 18610 Nieuws van den Dag, 25 mei 1891 verslag ontsporing trein; nr. 18611 Alg. Handelsblad, 26 mei voorlopige teraardebestelling van Amalia Salomonski (geb. 31 mei 1851 in Rusland) op het kerkhof van Sangried-Duitsland; nr. 18612 Weekblad Amsterdam 31 mei 1891 'over hare begrafenis', 'in november zal mevrouw Carré's lijk naar Amsterdam vervoerd worden'. Archief Zorgvlied, fol. 279 archiefnr. 432 Datum van begraving 8 november 1891, Amalia Salomonski 39 jr. G. H. Kurtz, 'Geschiedenis van het circus Carré'. *Amstelodamum* 35 (1948), 4-10, 44, 92, 119.
- 19 G.A.A.'veen, Begraafplaats Zorgvlied, Verleende vergunningen tot het plaatsen van zerken, hekken, etc. 1912-1915, dossier no. 20, no. 317, met tekening.
- 20 G.A.A.'veen, Begraafplaats Zorgvlied, Verleende vergunningen tot het plaatsen van zerken, hekken, etc., 1912-1915, dossier no. 20, no. 317, getekend 2 maart 1912, gelet op art. 9 der verordening van 12 juni 1900 no VII etc.
- 21 G.A.A. Coll. Hartkamp port. 72, nr. 18624 Nieuws van den Dag 1 augustus 1911, stoffelijk overschot voorlopig bijgezet in de Grote Kerk te Kopenhagen; nr. 18628 november 1911, bericht dat overbrenging stoffelijk overschot Oscar Carré vanuit Kopenhagen in januari zou geschieden, september 1912, bericht over het tot stand komen van verbouwing en verruiming van de grafkelder; Alg. Handelsblad, 17 sept. 1912 overbrenging Carré; Nieuws van den Dag, 2 oct. 1912, over bijzetting in de grafkelder.
- 22 Archief Zorgvlied, fol. 279, nr. 432, data van begraving: 1891, 8 nov. Amalia Salomonski, 39 jr.; 1897, 5 juni Ada Smith, 27 jr.; 1900, 30 juli Charles Oscar Wilhelm Carré; 1903, 20 maart Adolf Maximiliaan Carré, 26 jr.; 1905, 30 aug. levenloos kind van Oscar Carré; 1910, 8 april Edith Carré, 6 mnd.; 1912, 2 oct. Oscar Carré, 65 jr.; 1912, 16 nov. (geen naam); 1940, 27 mrt. Maximiliaan Adolf Carré, 68 jr.; 1951, 24 jan. Maud Lititia Duffield, 76 jr.; 1961, 19 aug. Oscar Carré, 61 jr.; 1966, 9 dec. Edith Maud Adams, wed. van O. Carré, 96 jr. Op 13 februari 1968 doet de in Engeland woonachtige Wilhelmina Victoria Carré, gehuwd met E. E. Bale, afstand van de grafruimte ingaande 1 januari 1974.
- 23 Romeinse tempels werden met tongewelven overkluist; de tempel van Fortuna Virilis op het Forum Boarium te Rome dateert uit de 1e eeuw vóór Chr., het Maison Carrée te Nîmes uit de laat-1e eeuw nà Chr. Het composietkapiteel wordt karakteristiek beschouwd voor de Romeins-Corinthische monumenten en bestaat uit een vermenging van Ionische en Corinthische motieven.

Afb. 3. Ontwerp plattegrond begraafplaats Zorgvlied te Amsterdam, toegeschreven aan Zocher, niet gedateerd. Geleerde pentekening. Gemeente Amstelveen (foto J.M. Pijnappels Amsterdam).

jonge vrouw. Dit moet het beeld zijn van Amalia Salamonski, waarover in een krantenberichtje uit 1892 werd gesproken. Het is desdijs door vrienden en ver-eerders aangeboden en werd vervaardigd door de beeldhouwer Henri J. Teixeira de Mattos.²⁴ Aan

weerszijden van de neergaande trap met zeven treden naar de kelder is een opgaande trap die naar de parterre leidt. De houten toegangsdeur is verfraaid met geleerde glas-in-lood raampjes.

Parterre

Het vloeroppervlak van deze verdieping is aanzienlijk kleiner dan dat van de kelder en is slechts 3.15 m lang. Op de grond ligt een patroon van uiterst kleine zwart-witte tegeltjes die elkaar afwisselen in convexe en concave lijnen. De muren zijn bezet met vierkante tegels in wit, waarop zich rondom, over een breedte van drie tegels – in de hoeken over een breedte van twee tegels –, in donkergroen een motief van laurierkransen met guirlandes herhaalt. Er tussendor zijn kleinere vierkante tegeltjes boven- en onderlangs aangebracht. Elk tegeltje op zich heeft eenzelfde motief van laurierkrans met guirlande, hoewel eenvoudiger van vormgeving.

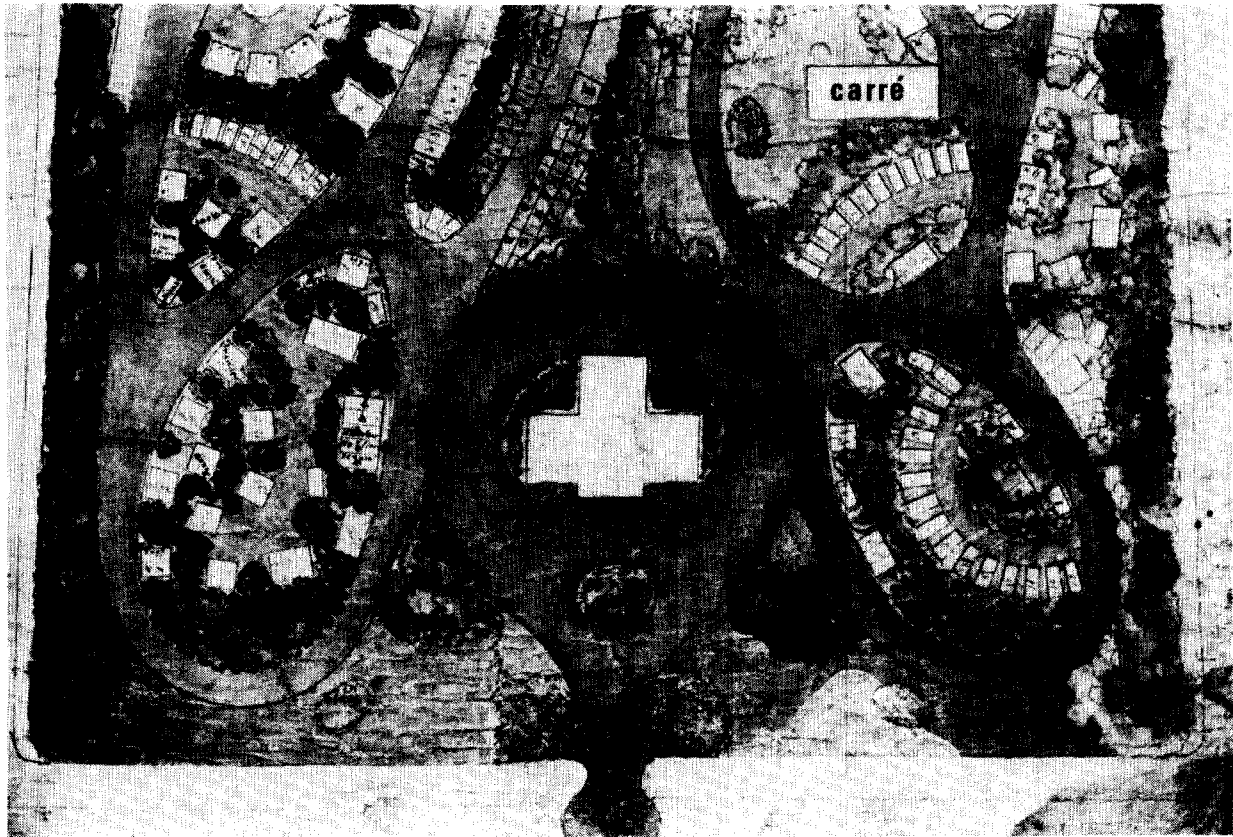
De zijwanden hebben ieder twee naar binnen opengeklapte ramen die eveneens zijn voorzien van geleerd glas-in-lood. Het tonvormig gewelf, dat tot aan de kruin zo'n 3.10 m hoog is, is uitgevoerd in wit geglaazuurde baksteen. Aan weerskanten van de ingang bevinden zich in de hoek boogvormige betegelde bekkens, die niet op de plattegrond van 1912 zijn aangegeven. Mogelijk doen ze dienst bij het verversen van bloemen.

Op de grond staan drie kisten voor volwassenen, waarvan de meest rechtse en grootste die van Oscar Carré zelf. Tegen de voorwand zijn de in hout uitgesneden initialen O en C bevestigd. Op een plankier zijn drie kinderkistjes opgesteld, waarvan de middelste overdwars; deze is uitgevoerd in zwart en zilver.

De decoratie van het graf en haar betekenis

Het beeldhouwwerk in het timpaan geeft een laurierkrans te zien met een lint en een erdoorheen gestoken palmtak. De palmtak als attribuut van de overwinningsgodin Victoria symboliseert de overwinning op de dood. De aanwezige laurierkrans versterkt deze overwinningssymboliek in de betekenis van het eeuwige leven, vanwege haar altijd groene bladeren. In de portretkunst duidt de laurier, geassocieerd met Apollo, god van de dichtelijke en metafysische inspiratie, op een literair of artistiek persoon. In de kroonlijst boven de deur is het opschrift 'Familiegraf Oscar Carré' aangebracht. Op beide hoeken van het voor-

²⁴ G.A.A. Coll. Hartkamp port. 72, nr. 18613 Alg. Handelsblad 12 febr. 1892; waar het beeld zou worden geplaatst werd niet vermeld. Henri J. Teixeira de Mattos (1856-1908).

Afb. 4. Detail van afb. 3.

uitspringende deel en op beide hoeken van de tempel zijn in vooraanzicht in totaal vier engelenkopjes als versiering aanwezig. Deze cherubijntjes, met ieder vier vleugels, vertegenwoordigen de hemelse sferen, de vleugels symbool van hun goddelijke opdracht.

In het beeldhouwwerk van de composietkapitelen van de zuilen is centraal tussen de ornamenten om en om een zeskantige ster en een vlinder aangebracht. Zo geeft de linkerzuil in vooraanzicht een ster, de rechterzuil een vlinder. Ook de kapitelen van de pilasters vertonen deze afwisseling van detail, zoals een opwaartse of neerwaartse krul. Centraal in het kapiteel van de tweede en derde pilaster bevindt zich als afwisseling een gestileerde bloemkelk. De ster is een teken en brenger van licht; de vlinder met haar korte levensduur symboliseert de kortstondigheid van het leven. Haar betekenis als symbool van opstanding is overeenkomstig de metamorfose van de rups uit de cocon zoals de mens uit de dood. Over de niet nader te identificeren bloemkelk op de pilasters kan opgemerkt worden dat bloemen in het algemeen een geliefd eeuwigheids- en levenssymbool zijn. De bloem geeft

een beeld van de vergankelijkheid van het aardse leven. Specifieke bloemen kunnen een specifieke betekenis hebben. Guirlandes van bloemen op de pilasters, en ook in het interieur op de tegeltjes, symboliseren de hoop op wederopstanding, vruchtbaarheid en geluk; de omgekeerde brandende fakkel in het reliëf funktioneert als symbool van het gedoofde leven.

Op de hoeken van de kroonlijst is van opzij gezien in een natuurstenen blok, waarin aan de voorzijde de cherubijnenkopjes zichtbaar zijn, een decoratie aangebracht van een papaverbol, in combinatie met een stengel met eikeltjes en blad. Een dergelijke combinatie schijnt volstrekt legitiem te zijn. Papavers of klapprozen zijn attribuut van Hypnos, de god van de slaap, en van Morpheus, de god van de dromen en de personificatie van de nacht. De tere klapproos die snel verwelkt is tevens symbool van de kortstondigheid van dit leven. De eikeboom symboliseert kracht en onsterfelijkheid. De graftempel, als erbetoon aan de overledenen, wordt bekroond door een half gedrapeerde urn, symbool van vergankelijkheid en dood.

Bij al deze traditonele motieven van vergankelijk-

Afb. 5. Uitbreiding van de begraafplaats Zorgvlied door Zocher, 1892. Gekleurde pentekening. Gemeente Amstelveen (foto J. M. Pijnappels Amsterdam).

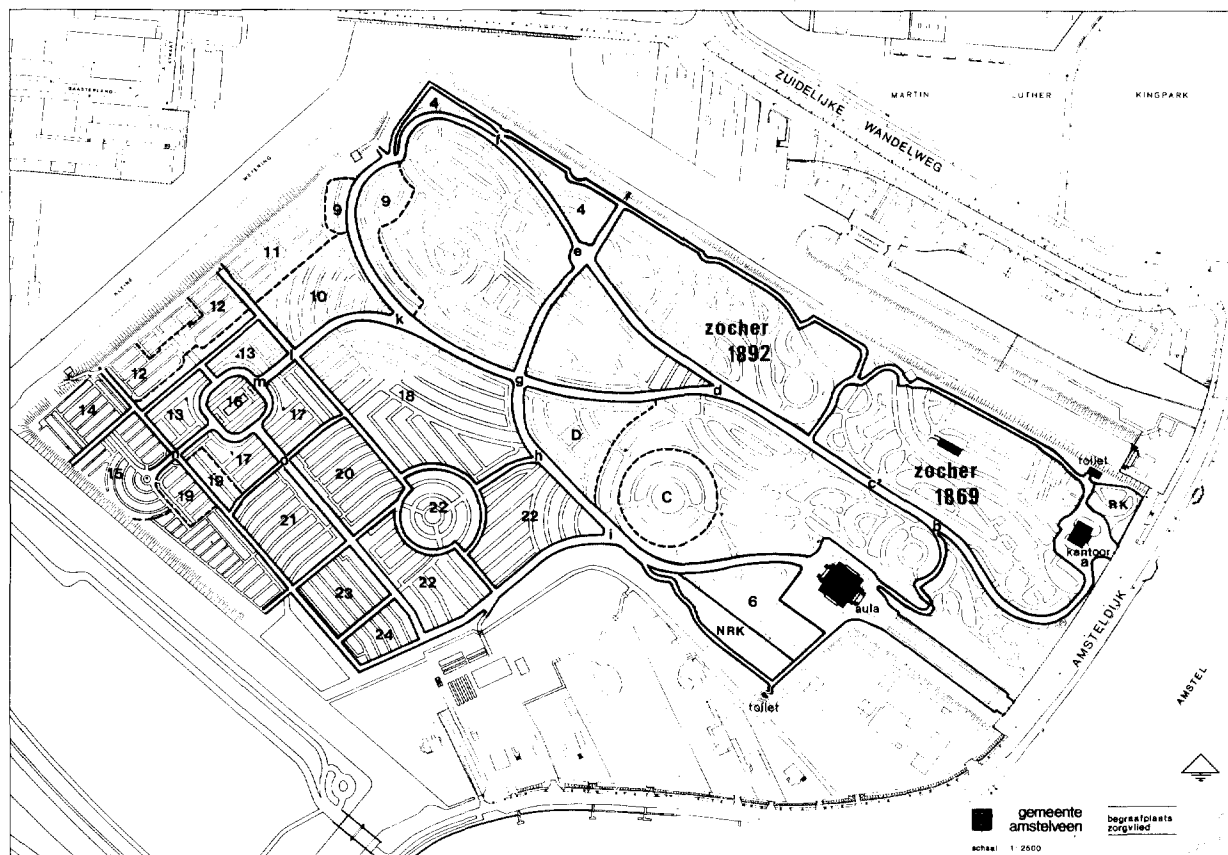
heid en dood, eeuwigheid en leven, kunnen ook maçonnieke elementen aanwezig zijn. Oscar Carré werd namelijk op 8 september 1875 aangenomen in de Amsterdamse Vrijmetselaarsloge 'La Bien Aimée'.²⁵

De architecten Van Rossum en Vuyk

Hoewel beide architecten 'slechts' indirect bepalend zijn geweest voor het verloop van de geschiedenis van de bouwkunst in Nederland, is er toch een, weliswaar bescheiden, maar welbekend en zeer tijdgebonden nalatenschap vast te stellen. Afgezien van het Circus-theater Carré (1887) is een van de vroegere werken het in 1890 vernieuwde gedeelte aan de Kalverstraat van het voormalige Poolse koffiehuis, later Hotel Polen (verbrand 1977). Het gebouw van de Nederlands-Indische Handelsbank, op de hoek Singel-Raadhuisstraat, is van later datum (1910). Omstreeks deze tijd werd ook een aanal herenhuisen aan de Amsterdamse Koninginslaan door hen ontworpen. Op 19 september 1918

kwam Jan Paul Frederik van Rossum (geb. 1854) te overlijden als enig lid van de firma Van Rossum en Vuyk. De naam van deze laatste architect is niet als zelfstandig persoon na te sporen.²⁶

- 25 Volgens inlichting van de heer Croiset van Uchelen van het archief en de bibliotheek op het Hoofdkantoor van de Vrijmetselarij te Den Haag, werd Oscar Carré op 8 september 1875 op 28-jarige leeftijd aangenomen in de Amsterdamse loge, onder de vermelding 'muziekdirecteur'. De namen van de architecten J. P. F. van Rossum, een trouwe kennis van Oscar Carré, en W. J. Vuyk zijn bij het archief van de Vrijmetselarij niet bekend. Maçonnieke symbolen, zoals passer en winkelhaak, zijn niet op het graf gevonden, zoals onder meer wel op het graf van Eduard Cuypers.
- 26 H. J. F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse bouwkunst 1815--1940*. Amsterdam z.j. (± 1967), 100. 'Personalía', *Bouwwereld* 16 (1918), 340: bericht bij het overlijden van Jan Paul Frederik van Rossum. G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*. 's-Gravenhage 1978. Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, interne catalogus, J. P. F. van Rossum & W. J. Vuyk: Amsterdam, 1887 Circus Carré, *De Opmerker* 1887, 395,

Afb. 6. Overzicht begraafplaats Zorgvlied, 1985 (uit Brochure *Begraafplaats 'Zorgvlied'* van de gemeente Amstelveen).

J. P. F. van Rossum was twee jaar ouder dan zijn tijdgenoot H. P. Berlage (1856-1934). Hij heeft nooit afstand gedaan van de zogenaamde neo-stijlen. Men kan zeggen dat hij bleef bouwen in de geest van de bekende Delftse hoogleraar in de bouwkunde E. Gugel, wiens *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur* grote invloed had op de bouwkunst van die dagen.²⁷

De confrontatie met eigentijdse beschrijvingen over de bouwactiviteiten in opdracht van Van Rossum en Vuyk roept beelden op van een werktempo dat past in een versneld afgedraaide film. Opvallend is namelijk bij herhaling de vermelding van een ongekende voortvarendheid bij de bouw, die terecht bij de auteurs een zekere scepsis oproept.²⁸ Gezien de werkwijze van beide architecten was het mogelijk het relatief kleine graf van Carré op Zorgvlied binnen twee maanden de gestalte te geven van een Romeinse tempel.

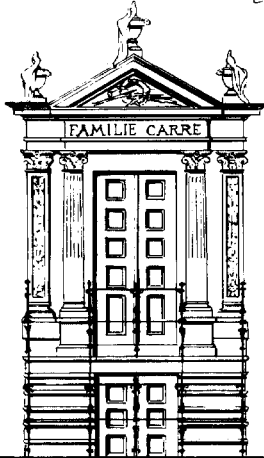
en *Bouwkundig Weekblad* 1888, 107; Amsterdam, 1890 Pools koffiehuis Kalverstraat, *Bouwkundig Weekblad* 1890, 240; Amsterdam, 1910 Nederlandsch Indische Handelsbank, *Bouwwereld* 1910, 248; Amsterdam, 1910 herenhuizen Koningslaan, *Bouwwereld* 1910, 340; Watergraafsmeer, 1886 Cacaofabriek, *De Opmerker* 1886, 297; Baarn, landhuizen, en Zaanstreek, kaddastergebouw, *Bouwwereld* 1910, 340.

- 27 E. Gugel, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*. Arnhem 1869, 1ste druk. Gugel had van 1864-1902 de leiding over het onderwijs in de Bouwkunde te Delft en hij wordt vereenzelvigd met de klassieke- en renaissancekunst.
- 28 Over de bouw van theater Carré zie *De Opmerker* 1887, 395-397: '... uit alles blijkt dat met te grootte overhaasting is gewerkt, want al mag het een kunststukje genoemd worden, om in zoo weinig tijds een gebouw van die afmeting te doen verrijzen, de kunst wordt er voorzeker niet mee gediend'; *Bouwkundig Weekblad* 1888, 107: 'den 18den april 1887 werd een aanvang gemaakt met het afbreken der huizen . . . , en reeds op den 2den december van hetzelfde jaar werd de eerste voorstelling voor genoodigden gegeven'. Over het Poolsche koffiehuis t.o. het inmiddels ook al verdwenen Hotel Suisse (Kalverstraat) zie *Bouwkundig Week-*

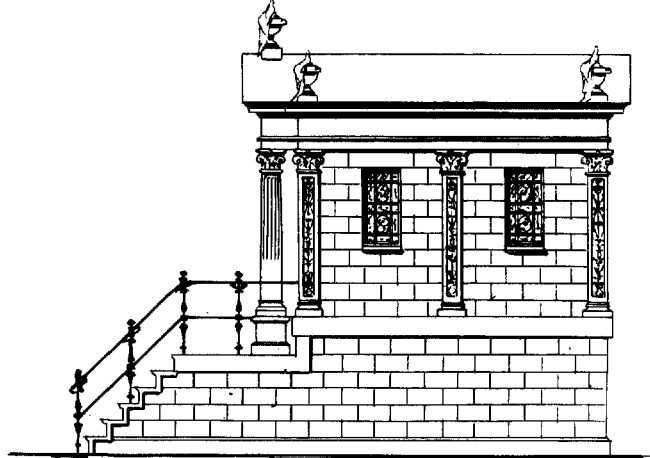
Grafkelder op Zorgvliet Td Familie Carré

te Nieuwer Amstel

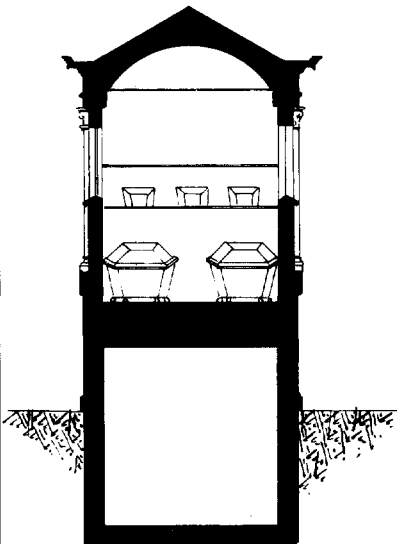
Tooraanzicht

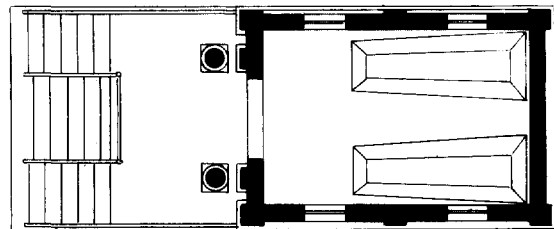
Zijaanzicht

Doorsnede

Parterre

Kelder

Schaal 1:50

Amsterdam Febr 1912

Rossum & Vuyk Arch.

Afb. 7. Ontwerp grafkelder op Zorgvliet van de familie Carré. Blauwdruk van de architecten Van Rossum & Vuyk, 1912 (Gemeentearchief Amstelveen).

Besluitvorming ten aanzien van een restauratie

De in een departementale brief van 31 oktober 1978 geformuleerde omschrijving 'Grafmonument van belang wegens oudheidkundige en kunsthistorische waarde', zou de eerste aanzet zijn tot een 'vogelvrij verklaren' van het familiegraf van Oscar Carré. Deze kennisgeving, ingevolge artikel 8, tweede lid, van de Monumentenwet, van de voorgenomen plaatsing van het graf op de voorlopige monumentenlijst, bereikte de gemeente Amstelveen op 2 november 1978. Mede op grond van adviezen, o.a. van de directeur van de begraafplaats, besluit het gemeentebestuur in mei 1979 bezwaar te maken tegen de voorgenomen plaatsing.

Bij besluit van 29 mei 1980 heeft de staatssecretaris van CRM het grafmonument van de familie Carré toch op de monumentenlijst geplaatst. De gemeente tekent vervolgens (25 juli 1980) beroep aan bij de Kroon met de volgende argumenten: 'dat het grafmonument geen architectonische of anderszins artistieke waarde heeft, doch meer dient te worden beschouwd als curiositeit en als zodanig slechts een zekere cultuurhistorische waarde bezit', dat noodzakelijke restauratie een zeer kostbare aangelegenheid zal zijn en 'dat de plaats waar het monument zich bevindt er toe leidt, dat het slechts betrekkelijk weinig personen onder ogen komt'.

In januari 1981 begroot de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het herstel van het graf op f 57.800,—, waarbij een aantal zaken zoals ijzerwerk van het hek buiten beschouwing wordt gelaten. Volgens de gemeente Amstelveen zou restauratie van het monument neerkomen op nieuwbouw, wat anno 1984 wordt begroot op f 150.000,— tot f 200.000,—.

Een uitvoerig rapport van 30 december 1982 van de Monumentenraad over het grafmonument, concluderende om het beroep van de gemeente Amstelveen ongegrond te verklaren, kan niet verhinderen dat de Kroon besluit het familiegraf niet op de vastgestelde lijst van monumenten te handhaven. De overwegingen luiden onder meer: 'dat weliswaar aan dit grafmonument een zekere kunst- en cultuurhistorische waarde niet kan worden ontzegd, doch dat ... bij afweging van de betrokken belangen, mede gelet op de staat waarin het gebouw is komen te verkeren, onvoldoende grond kan worden gevonden voor handhaving op de vastgestelde lijst van beschermde monumenten'.

Enkele overwegingen

Bescherming van monumenten op begraafplaatsen is in principe even legitiem als de zorg voor monumenten elders, mits het monument beantwoordt aan de door de Monumentenwet gestelde voorwaarden. Plaatsing

van onroerende goederen op een lijst van beschermde monumenten brengt uiteraard de nodige afweging van belangen en prioriteiten met zich mee. In verband met het wel of niet plaatsen op een definitieve monumentenlijst moeten financiële problemen, realistisch ingeschat, als consequentie van noodzakelijke restauraties — veelal inherent aan een monument — als van doorslaggevende betekenis worden aangemerkt. Ook de Kroon beschouwt het familiegraf van Oscar Carré 'als een fraai voorbeeld van de 19de-eeuwse grafcultuur van het neo-classicisme in Nederland', dit in tegenstelling tot de visie van de gemeente, die van mening is ten eerste 'dat het grafmonument geen architectonische of anderszins artistieke waarde heeft, doch ... slechts een zekere cultuurhistorische waarde ... als curiositeit'. (Hoewel dit begrip niet nader wordt gekwalificeerd kan hiervoor de Franse betekenis van 'merkwaardigheid', maar ook de oorspronkelijk Latijnse betekenis van 'iets zeldzaams', een 'curiosum' worden begrepen). Het tweede argument van de gemeente Amstelveen, dat het graf door zijn ligging op een zijpad, met een hoogte van notabene 5 meter, betrekkelijk weinig mensen onder ogen komt, mag nauwelijks serieus worden genomen. Hieraan kan worden toegevoegd dat sinds het afstand doen van de grafruimte door de familie de publieke verantwoordelijkheid meer is geaccentueerd. Als derde en mijns inziens onEigenlijk argument in dit kader voert de gemeente aan dat als werkelijk monument van Oscar Carré het Theater Carré aan de Amstel kan worden beschouwd. De waarde van het theater doet i.c. echter helemaal niet ter zake. Voor de (kunst)historicus staat er een Romeinse tempel — wel of niet toevallig van Carré — op de historisch belangrijke begraafplaats Zorgvlied. Dit monument was dan ook onderwerp van discussie.

Uiteraard moet de vraag gesteld worden 'hoe uniek is deze vorm als grafmonument op Nederlandse begraafplaatsen'. Uit bestudering van de nog schaarse literatuur en navraag bij beheerders van andere begraafplaatsen valt voorlopig te concluderen dat zo een tempelvorm niet bekend is.²⁹ Het familiegraf van

blad 1890, 240: '... Op 15 april 1890 aangevangen met het afbreken van het oude gebouw ...'. Eind september waren de koffiezalen weer geopend. ... weer een van die sterke stukken geleverd ... die het soms ondoenlijk maken in alle opzichten goed werk te leveren, ...'. Zie ook: G. Hoogwoud, 'Het Poolsche Koffiehuis', *Documentatieblad De negentiende eeuw* 2 (juni 1978), 84.

²⁹ Navraag bij de directeurs van de begraafplaatsen te Alkmaar, Amsterdam (Nieuwe Oosterbegraving), Bussum, Haarlem, Utrecht en Zutphen. Literatuur: J. Belonje, *Steenen Charters*. Amsterdam 1943; J. Th. J. Cuypers, 'Onze Kerkhoven', *Het Gildeboek* 1 (1918) III, 67, 125-127; J. Th. J. Cuypers, 'Beeldhouw- en op onze Katholieke kerkhoven', *Het Gildeboek* 16 (1933), 202-211; A. E. Rientjes, 'Het kerkhof in vroeger tijden', *Het Gil-*

Oscar Carré is een 'curiosum' in de betekenis van 'iets zeldzaams'. Overigens is het grafmonument als een archaisch element markant aanwezig in de schaduw van een decoratieve treuriep, die er zeer aan is verknocht.

Hoewel de aanwezigheid van een ruïne theoretici van de landschapstuin zou doen watertanden omdat de beoogde gemoedsstemmingen hierdoor sterk ten gunste worden beïnvloed, zal het familiegraf van Oscar Carré zelfs de hoedanigheid van een natuurlijke ruïne niet beschoren zijn. Bij steeds verdergaand verval dreigt het onherroepelijk te worden afgebroken en geruimd.

Hopelijk is het alsnog mogelijk wegen te vinden die zullen leiden tot herstel en behoud van dit kunsthistorisch belangrijke graf.³⁰

Summary

Zorgvlied, the select cemetery in Amsterdam, is in its arrangement an example of how much Dutch 19th-century graveyard lay out owed to the English land-

scape garden. The oldest part of the graveyard was designed in 1869/70 by J. D. Zocher jr. and L. P. Zocher, members of a family of architects specialized in landscape gardening.

It is on this site that we find a family-grave in the shape of a Roman temple of 5 m height, unique in Dutch cemeteries. The monument, commissioned in 1891 by Oscar Carré, manager of the famous indoor circus Carré, is a fine example of 19th-century neo-classical sepulchral art in the Netherlands. It was built by the same firmw that built Carré theatre. When the family renounced its legal rights, the conservation of the monument became a matter of concern to the local village community of Amstelveen, legally in custody of this Amsterdam graveyard, as well as to the general public. This issue is the more urgent as the moment has been denied the status of classified monument.

As in the Netherlands nowadays death tends to be seen as an integrated part of life, there is good hope such sepulchral monuments and gardens as discussed will be kept alive.

deboek 16 (1933), 154-160; J. Ritzen, 'De aanleg van begraafplaatsen en de tuinarchitectuur', *Het Gildeboek* 16 (1933), 187-201; L. A. Springer, 'Kerkhoven en Begraafplaatsen', *De Opmerker* 1890, 210-212; Tentoonstellingscatalogus *Dood en Begraaven; sterven en rouwen 1700-1900*. Centraal Museum, Utrecht 1980; Tentoonstellingscatalogus *De dood verbloemen?*, Nieuwe Kerk, Amsterdam 1982; H. Thunissen, 'Kerkhofarchitectuur', *Het Gildeboek* 16 (1933), 180-186.

30 Vergelijk over de wijze van besluitvorming: B. Kempers, 'Kunststrandt op Kurhausplein', *Wonen TA/BK* 1982 nr. 6; systematisch onderzoek op dit punt is vooralsnog geen luxe. Over de bescherming van historische begraafplaatsen heeft de werkgroep Begraafplaatsen van de Vereniging van Hoofden van gemeentelijke Beplantingen V.H.B. informeel en incidenteel contact met de Rijksoverheid (mededeling van het hoofd van de Kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg). Een bijdrage tot realisatie van de restauratie van het graf van Carré is vanuit diverse overheidsinstanties vooralsnog niet haalbaar gebleken. Het ziet ernaar uit, dat de op korte termijn op te richten 'Stichting ter bevordering van cultuur rond dood en rustplaats' er alles aan zal doen om behoud van het grafmonument te effectueren.

J. G. VAN BURK *

STRAFBARE FEITEN OP GROND VAN DE MONUMENTENWET IN DE SFEER VAN DE ARCHEOLOGIE

De monumentenwet biedt de mogelijkheid om terreinen van archeologisch belang te beschermen tegen vernieling of beschadiging. Daarnaast verbiedt de wet het verrichten van opgravingen door onbevoegden en worden toevallige vindsters verplicht gesteld hun vondsten te melden. Overtreding van deze regels heeft in een aantal gevallen tot vervolging en rechterlijke uitspraken geleid. In dit artikel wordt de jurisprudentie geanalyseerd en wordt een aantal aanbevelingen gedaan om schendingen van de monumentenwet in de toekomst te voorkomen.

Met de groei van de westerse industriële samenleving in de afgelopen jaren werd er een toenemend beslag gelegd op de in Nederland beschikbare ruimte door o.a. een zich sterk uitbreidend industriepark, een efficiënter en rigoureuzer gebruik van landbouwgronden, een toenemende urbanisatie en een intensiever recreatiepatroon. Deze ontwikkeling betekende tegelijkertijd een aantasting van beschermenswaardige verworvenheden uit het verleden. Langzamerhand kreeg het begrip cultuurbehoud echter een bekende klank en werd er naar gestreefd om het door de eeuwen heen gevormde cultuurbezit niet de dupe te laten worden van deze explosieve economische groei. Ook monumentenzorg werd een belang waarmee rekening moest worden gehouden. De bescherming van bouwkundige monumenten, zoals woonhuizen, boerderijen, molens en kastelen, werd ter hand genomen. Daarnaast ontwikkelde zich ook het besef dat er een beschermenswaardig bodemarchief bestond (overblijfselen van vroegere beschavingen waarvan de kennis alleen vergaard kan worden door oudheidkundig bodemonderzoek). Dit had tot gevolg dat er een toenemende interesse ontstond voor archeologie en de daarmee ge-

paard gaande archeologische monumentenzorg. De zorg dus voor de zichtbare of niet zichtbare overblijfselen van vroegere beschavingen in de vorm van bijvoorbeeld hunnebedden, grafheuvels, terpen, kasteelterreinen, nederzettingen en begravingen. Als wettelijke basis voor dit alles geldt de Monumentenwet van 1961.

Met de bescherming diende zich ook de overtreding aan. Al naar gelang het aantal beschermde archeologische monumenten toeneemt, zien we ook een zekere stijging van het aantal overtredingen. Over de werkelijke omvang en groei van het aantal overtredingen bestaat geen zekerheid omdat regelmatig inspectie van de beschermde monumenten ontbreekt. Over het karakter van dit soort overtredingen en de maatschappelijke reactie hierop gaat dit artikel. Tevens wordt getracht een aantal aanbevelingen te doen om de schending van archeologische monumenten zo veel mogelijk te beperken. Voor de samenstelling van dit artikel is gebruik gemaakt van gegevens zoals deze voorkomen in het archief van de afdeling Beschrijving en Monumentenzorg van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.¹

De aard van de overtredingen

Wanneer de overtredingen ingevolge de Monumentenwet aan een beschouwing worden onderworpen, blijkt dat twee soorten overtredingen veelvuldig voorkomen. In totaal zijn er vanaf de invoering van de Monumentenwet tot januari 1984 128 overtredingen geconstateerd. In 97 gevallen (77.6%) is er sprake van handelen in strijd met artikel 14 van de Monumentenwet.*¹ In 15 gevallen (11.7%) betreft de overtreding handelen in strijd met artikel 22 van de Monumenten-

* Mr. J. G. van Burk, geboren in 1954, heeft van oktober 1978 tot juni 1981 gewerkt bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek op de afdeling Beschrijving en Monumentenzorg. Thans is hij werkzaam bij de provinciale griffie te Utrecht op de afdeling Ruimtelijke Ordening, sectie Monumenten en Ontgroningen, waar o.a. archeologie tot zijn werkterrein behoort.

¹ Met betrekking tot de rechterlijke uitspraken in dit artikel wordt opgemerkt dat zoveel mogelijk gebruik is gemaakt van gegevens die door de verschillende rechtbanken/kantongerechten desgevraagd zijn verstrekt. Aangezien hoofdzakelijk mondeling vonnis werd gewezen, waren deze gegevens nogal summier. Om enigszins een indruk te krijgen van de verschillende gevallen is daarom (mede) gebruik gemaakt van krantenartikelen.

wet.*² Naast deze hoofdcategorieën is in een aantal gevallen (2,3%) sprake van een combinatie van overtredingen ex art. 14 en art. 22 en sporadisch kan gezezen worden op handelen in strijd met artikel 24 (1,5%).*³

Het ontbrekende percentage komt op rekening van overtredingen die niet voortvloeien uit schending van de Monumentenwet maar betreft gevallen waar in strijd is gehandeld met een ontgrondingsvergunning of met de aan een dergelijke vergunning verbonden voorwaarden en waarbij ook het behoud van oudheidkundige waarden in het geding is.

In het kader van dit artikel beperk ik mij tot de overtredingen in strijd met art. 14 en art. 22. De constatering dat de meeste overtredingen in strijd zijn met artikel 14 is een logische. Het gaat hier om beschermde en reeds geregistreerde monumenten. De eigenaar en eventuele zakelijk gerechtigden op de grond waarin of waarop het monument zich bevindt zijn bekend. Zij zijn door middel van een aangetekende kennisgeving op de hoogte gesteld van de bescherming. Dat dit op zich geen garantie voor het behoud van het monument betekent, wordt hierna uiteengezet.

Ook de gemeenten waarbinnen beschermde monumenten gelegen zijn, worden op de hoogte gebracht van de aanwezigheid en ligging van deze monumenten en van de wettelijke bepalingen aangaande de bescherming. Bij overtredingen op grond van artikel 14 moet worden gedacht aan egalisatie, bebouwing of het aanbrengen van beplantingen. Hiermee is niet gezegd dat steeds sprake is van het bewust overtreden van de wet. Overtreding gebeurt vaak onopzettelijk, omdat bij de eigenaar/pachter of gebruiker van de grond geen duidelijk beeld bestaat van de aard van het monument, zeker niet waar sprake is van niet zichtbare monumenten.

Dat overtredingen ex art. 22 minder geconstateerd worden, betekent niet dat deze overtredingen minder voorkomen dan overtredingen ex art. 14. Ze zijn moeilijk te constateren en worden meestal door derden – niet eigenaars/pachters – begaan. Dit is ook de reden dat het motief van de overtreders vaak niet bekend is.

Persoonlijk gewin uit financieel of verzameloogpunt zal in vele gevallen wel als hoofdmotief gelden. Meldingen van muntvondsten en aankopen door musea kunnen dit stimuleren. Terreinen waar oudheidkundig belangrijke zaken worden vermoed en wellicht terreinen, die als beschermd monument staan ingeschreven, vormen het doel. Dit uit zich op verschillende wijzen. In de meest onschuldige gevallen wordt er met het blote oog naar oppervlaktevondsten gezocht. (Dit is overigens geen schatgraverij. Het is legaal wanneer men tot melding overgaat.) In andere gevallen wordt de spade in de grond gestoken, of wel op goed

**1 Artikel 14*

lid 1: Het is verboden een beschermd monument te beschadigen of te vernielen.

lid 2: Het is verboden zonder vergunning van onze minister of in strijd met de bij zodanige vergunning gestelde voorwaarden:

- a. een beschermd monument af te breken, te verplaatsen of in enig opzicht te wijzigen;*
- b. een beschermd monument te herstellen, te gebruiken of te laten gebruiken op een wijze, waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.*

**2 Artikel 22*

lid 1: Behoudens het bepaalde in het tweede lid is het verboden graafwerk te verrichten, dat ten doel heeft het opsporen of onderzoeken van monumenten.

lid 2: Gehoord de Monumentenraad, kan Onze Minister diensten, instellingen en personen aanwijzen, welke bevoegd zijn graafwerk, als bedoeld in het eerste lid, te verrichten of te doen verrichten volgens door hem vast te stellen regelen.

lid 3: Gehoord de Monumentenraad kan Onze Minister een aanwijzing, als bedoeld in vorige lid, intrekken.

**3 Artikel 24*

lid 1: Hij die bij graafwerk, anders dan bedoeld in artikel 22, eerste lid, een voorwerp vindt, waarvan hij weet of redelijkerwijze moet vermoeden, dat het een monument is, is verplicht hiervan binnen drie dagen aan de burgemeester van de gemeente waarbinnen de vondst is gedaan, mededeling te doen.

lid 2: De burgemeester geeft van deze mededeling onverwijld kennis aan de directeur van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek.

geluk of gericht met behulp van een metaaldetector. Het aantal malen dat deze laatstgenoemde vorm van overtreding is geconstateerd weerspiegelt waarschijnlijk geenszins de realiteit. Om te kunnen optreden moet er op heterdaad worden betrapt. Het is echter ondoenlijk een permanente bewaking van archeologische waardevolle terreinen in te voeren. Zelfs een geregeld toezicht op deze terreinen behoort niet tot de mogelijkheden.

Gang van zaken in geval van geconstateerde overtredingen

In elke provincie is een provinciaal archeoloog werkzaam. Zij zijn, behalve in Groningen, Friesland en Drente, in dienst van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. In een aantal grote steden, Maastricht, Breda, Amersfoort, Rotterdam, Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Utrecht, Den

Bosch, Heerlen, Hoorn en Hilversum zetelen gemeente-archeologen. Zij zijn het, die met andere opsporingsambtenaren ex art. 31 van de Monumentenwet door hun dagelijkse werkzaamheden in staat zijn om overtredingen te signaleren en bevoegd zijn proces-verbaal op te maken. Vaak worden zij opmerkzaam gemaakt op overtredingen door correspondenten of amateur-archeologen, met wie over het algemeen een goede samenwerking bestaat. Formeel wordt dan om opheldering verzocht bij de betrokkene en worden de nodige gegevens verzameld. Hierna vindt een nadere beoordeling van de overtreding plaats. Plaatsbepaling, karakter van de overtredingen, opzet, bereidheid tot herstel en dergelijke spelen een rol bij de beoordeling.

Het komt voor dat in dit stadium alsnog een oplossing wordt gezocht – soms in het kader van een art. 14 aanvraag – zodat conflicterende belangen met elkaar in overeenstemming worden gebracht. Lukt dit niet, dan kan tot strafvervolgning worden besloten. De zaak wordt dan gemeld aan de Centrale Directie Juridische en Bestuurlijke Zaken van het Ministerie van WVC met het advies een klacht in te dienen bij de Officier van Justitie. De Directie JBZ beoordeelt in tweede instantie of vervolging wenselijk is. Is dit het geval, dan wordt de overtreding gemeld aan de Officier van Justitie. De Officier heeft dan de keuze tussen seponering en vervolging. In het overgrote deel van de geconstateerde overtredingen komt de Officier van Justitie er niet aan te pas. De zaak wordt dan in een eerder stadium afgedaan door het Ministerie van WVC of nog eerder door de betrokken opsporingsambtenaar.

Karakteristieken van de overtredingen ex art. 14

Overtreding van art. 14 kan zich op verschillende manieren manifesteren.

1. De overtreder, in de meeste gevallen de eigenaar van het terrein waarop zich het monument bevindt, handelt willens en wetens in strijd met art. 14. In een aantal gevallen is het tot een strafrechtelijke procedure gekomen omdat art. 14 met opzet was overtreden.

Op 4 juli 1978 werd een overtreder van art. 14 door de kantonrechter te Groningen veroordeeld tot twee geldboetes van elk f 75, –, subsidiair drie dagen hechtenis wegens overtreding van de Monumentenwet en van de Ontgrondingenwet. De tenlastelegging luidde:

I 'dat hij te Holwierde, in de gemeente Bierum, op of omstreeks 9 september 1976, zonder vergunning van de minister van CRM, een of meer beschermde monumenten, als bedoeld in artikel 1 van de Monumentenwet, namelijk een of meer terpen in enig opzicht heeft gewijzigd, namelijk die (terp(en)) heeft gediepploegd en/of kanten van die terp(en) minder steil gemaakt';

II 'dat hij te Holwierde, in de gemeente Bierum, op of omstreeks 9 september 1976, zonder vergunning van gedeputeerde staten der provincie Groningen, een of meer terpen heeft ontgrond zulks terwijl het bepaalde in de artikelen 12 en 31 van de Ontgrondingenwet in deze niet van toepassing was'.

Als bewezen werd aangenomen: 'dat hij te Holwierde, in de gemeente Bierum, op of omstreeks 9 september 1976 zonder vergunning van de minister van CRM twee beschermde monumenten als bedoeld in art. 1 van de Monumentenwet, namelijk twee terpen in enig opzicht heeft gewijzigd, namelijk kanten van die terpen minder steil gemaakt'. Hierbij werd overwogen dat 'van diepplougen in technische zin wellicht geen sprake is, maar wel staat vast het minder steil maken van de kanten. Dit laatste is te beschouwen als 'in enig opzicht wijzigen' als bedoeld bij artikel 14 (2-a) van de Monumentenwet. In de voor terpen kenmerkende vorm is een wijziging aangebracht. Weliswaar kan normaal onderhoud (waaronder ook te begrijpen omploegen en opnieuw inzaaien tot uiteindelijk behoud van de grasmat) hierbuiten vallen, mits geen vorm van wijziging optreedt, maar in dit geval heeft verdachte juist wél van die gelegenheid gebruik gemaakt om tevens de vorm van de terpen te wijzigen'. Ook ten aanzien van de ontgroning werden enige, in dit kader niet van belang zijnde, overwegingen opgevoerd.

Over de relatie tussen de twee overtredingen werd opgemerkt: 'Het betreft hier, voor wat betreft het onder I èn onder II tenlastegelegde, hetzelfde feitelijke gebeuren – zij het dan, dat het in het eerste geval om het minder steil van de kanten maken gaat en in het tweede om het verlagen. Bovendien betreft het eerste het ontbreken van een vergunning ingevolge de Monumentenwet, het tweede het niet-verleend zijn van een vergunning krachtens de Ontgrondingenwet. In beide gevallen zijn de beschermde rechtsbelangen ook verschillend: in het eerste geval gaat het om de ongewijzigde instandhouding van een archeologisch monument, in het tweede om verlaging van het grondoppervlak. Theoretisch is ook denkbaar, dat op grond van de ene wet wél een vergunning zou kunnen worden verleend, maar krachtens de andere wet zou moeten worden geweigerd. Hier is derhalve geen sprake van een dusdanige samenloop, dat tot toepassing van slechts één straf(bepaling) moet worden overgegaan en geldt art. 62 (1) van het Wetboek van Strafrecht'.

Ten aanzien van de op te leggen straffen merkte de kantonrechter op: 'Enerzijds is hier sprake van eigenrichting, anderzijds dient rekening gehouden te worden met het geruime tijdsverloop gelegen tussen het begaan van de feiten en de berechting. Gevaar voor herhaling is niet te vrezen, nu verdachte inmiddels naar een terploze IJsselmeerpolder is verhuisd'.

Op 20 september 1978 werd een overtreder van art.

14 door de politierechter te Groningen veroordeeld tot een boete van *f* 2000, — subsidiair een maand hechtenis. Bewezen werd verklaard 'dat verdachte in de gemeente Delfzijl, in 1973 opzettelijk een beschermd monument, in de zin van de Monumentenwet, namelijk de terp van Wierde Biessum heeft beschadigd, door toen aldaar opzettelijk die terp, zijnde een beschermd monument, in de zin van de Monumentenwet, dusdanig te verhogen en te beplanten dat het oorspronkelijke (fraai zichtbare) talud niet meer kon worden waargenomen'. Naar aanleiding van deze veroordeling werd de overtreder door de minister van CRM verplicht alles weer in de oorspronkelijke staat terug te brengen op grond van art. 17 van de Monumentenwet.

In september 1982 werd na raadpleging van de provinciaal archeoloog door het Biologisch Archeologisch Instituut van de Universiteit van Groningen een begin gemaakt met het onderzoek van een beschermde grafheuvel nabij het dorp Eext in de gemeente Anloo. Hoewel het BAI beschikt over een opgravingsvergunning in de zin van art. 22, dient het net als ieder ander over een vergunning ex art. 14 te beschikken om graafwerk te kunnen verrichten in een beschermd monument. Deze vergunning had men — in de gedachte dat de heuvel niet beschermd was — verzuimd aan te vragen. Toen dit werd geconstateerd, is de opgraving onmiddellijk stopgezet en werd alsnog een vergunning voor afgraving verzocht. Deze werd evenwel door de minister van WVC geweigerd.

Begin november 1982 was er van de grafheuvel nog slechts een restant over. De eigenaar van het perceel, waarop de grafheuvel lag, gaf zijn zoon opdracht het perceel te egaliseren hoewel hij toen wist dat de vergunning was geweigerd.

Op 13 september 1983 deed de rechtbank te Assen uitspraak in bovengenoemde overtredingen. De provinciale archeoloog werd veroordeeld tot een geldboete van *f* 1500, — of 30 dagen hechtenis op grond van 'het door het verschaffen van inlichtingen opzettelijk uitlokken van handelen in strijd met artikel 14, tweede lid, aanhef en sub a van de Monumentenwet'.

Niet bewezen werd geacht dat met opzet in strijd met artikel 14 een beschermd monument was afgebroken en/of in enig opzicht gewijzigd. Evenmin werd bewezen geacht dat de provinciaal archeoloog opzettelijk de grafheuvel had *doen* afbreken en/of in enig opzicht had *doen* wijzigen, 'nu straffeloosheid van de uitvoerder van het strafbaar feit, die voor het tenlastegelegde 'doen plegen' een voorwaarde is, niet is gesteld, noch anderszins is gebleken'.

De Universiteit van Groningen werd niet veroordeeld. De Officier van Justitie werd niet-ontvankelijk verklaard, omdat de graafwerkzaamheden werden verricht in het kader van onderwijsdoelinden en ten

behoefte van wetenschappelijk onderzoek. Deze werkzaamheden vielen onder de aan de universiteit opgedragen overheidstaak.

De eigenaar van het perceel werd veroordeeld tot twee geldboetes, respectievelijk ten bedrage van *a f* 100, — subsidiair 2 dagen hechtenis (voorwaardelijk) en *b f* 1000, — subsidiair 30 dagen hechtenis. Bewezen werd verklaard 'dat hij *a* in strijd met art. 14 zonder vergunning een beschermd monument heeft laten gebruiken op een wijze waardoor het monument in gevaar werd gebracht: hij heeft toegelaten dat aan de bewuste grafheuvel graafwerkzaamheden werden verricht, waardoor die grafheuvel gedeeltelijk werd ontmanteld en afgegraven en aldus het monument in gevaar werd gebracht; *b* tezamen en in vereniging met een ander opzettelijk in strijd met art. 14 een beschermd monument heeft vernield, door toen daar tezamen en in vereniging met een ander opzettelijk de grond waarop het restant van die grafheuvel was gelegen te egaliseren, waardoor het restant van die grafheuvel geheel werd verwijderd en aldus het monument werd vernield'. De zoon van de eigenaar werd veroordeeld tot een geldboete van *f* 1000, — subsidiair 20 dagen hechtenis op grond van bewezenverklaring van het hierboven onder *b* vermelde strafbare feit.

In Voorthuizen, gemeente Barneveld, ligt een terrein waarop zich drie grafheuvels bevinden. In het kader van de uitbreiding van een camping werd in 1980 binnen het beschermde terreingedeelte en deels op het talud van één der grafheuvels een plantstrook met dubbel raster aangebracht. Na het constateren ervan werd zonder resultaat getracht met de overtreder tot overeenstemming te komen. In 1983 kwam het tot voorwaardelijke niet-vervolgning. Hieraan werden de volgende voorwaarden verbonden:

- dat de verdachte zich gedurende een proeftijd van 1 jaar niet aan enig strafbaar feit zal schuldig maken dan wel zich op andere wijze zal misdragen;
- dat hij binnen één maand na ingang van de proeftijd contact zoekt met de ROB;
- dat hij binnen de proeftijd in overleg met de ROB een herstelplan ontwikkelt ten aanzien van de door hem beschadigde/vernieldde grafheuvels en bijbehorend terrein;
- dat hij binnen de proeftijd bedoeld herstelplan uitwerkt.

In de eerste twee gevallen was er sprake van het schenden van een terp als beschermd monument. In het eerste geval door diep ploegen en daarna mechanisch gedeeltelijk egaliseren en in het tweede geval door het doen uitvoeren van grond- en beplantingswerkzaamheden. Wanneer deze gevallen met elkaar worden vergeleken, valt het verschil in strafmaat op. Daarbij kunnen de volgende kanttekeningen gemaakt worden:

- in beide gevallen werd er veroordeeld op grond van ‘in enig opzicht wijzigen’ van het monument als bedoeld in art. 14, lid 2a van de Monumentenwet;
- hoewel er in beide gevallen sprake is van een aanzienlijk tijdsverschil tussen constatering van de overtreding en de berechting (in beide gevallen werd de overtreding medio 1976 geconstateerd en medio 1978 berecht), werd in het eerste geval uitdrukkelijk door de rechter gesteld dat rekening gehouden moest worden met het geruime tijdsverloop gelegen tussen het begaan van de feiten en de berechting;
- in het eerste geval werd apart overwogen dat gevaar voor herhaling niet te vrezen was omdat de verdachte inmiddels was verhuisd naar een terploze IJsselmeerpolder.

Uit de overwegingen die tot de uitspraken hebben geleid kan het verschil in strafoplegging niet worden verklaard. Naar mijn mening hangt het verschil in strafmaat enkel samen met de verschillende en willekeurige wijze waarop zowel het Openbaar Ministerie als de rechterlijke macht de ‘zwaarte’ van de gepleegde overtredingen beoordelen. Een vaste jurisprudentie heeft zich op dit gebied (nog) niet ontwikkeld, zodat er verschillend wordt geoordeeld over de ernst van het handelen in strijd met de Monumentenwet.

Het derde geval bewijst echter dat zowel de rechter als het Openbaar Ministerie doordrongen waren van de ernst van de gepleegde overtredingen. Zeker in dit geval was dat een goede zaak, omdat de media (krant, radio en TV) aandacht aan het geval hebben besteed. Van deze publiciteit kan een niet te onderschatten preventieve werking uitgaan. Door schade en schande wordt men wijs . . . ? Naar aanleiding van deze zaak, die gelukkig tot de uitzonderingen behoort, rijst de vraag of tijdens de opleiding van archeologen niet meer aandacht moet worden besteed aan deze aspecten van de archeologische monumentenzorg.²

2. De overtreder – bijvoorbeeld de pachter – handelt in strijd met art. 14 zonder dat hij op de hoogte is van het feit dat het terrein beschermd is op grond van de Monumentenwet, of zonder dat hij zich realiseert dat zijn handelwijze in strijd is met voornoemde wet.

Het komt regelmatig voor dat een perceel waarop of waarin zich een oudheidkundig monument bevindt, wordt verkocht. De oude eigenaar is op de hoogte van de bescherming maar verzuimt de nieuwe eigenaar van dit feit op de hoogte te stellen. Ook de notaris kent geen verplichting bij de overdracht van het onroerend goed melding te maken van de bescherming ingevolge de Monumentenwet. De vraag doet zich in dergelijke situaties voor wie aansprakelijk is wanneer de nieuwe eigenaar in strijd met art. 14 handelt, zonder dat hij zich bewust is van schending van de Monumentenwet.

Wanneer de nieuwe eigenaar niet in kennis wordt

gesteld van de op een perceel liggende bescherming op grond van de Monumentenwet, is er sprake van een laakbaar maar niet van een strafbaar feit. Er bestaat geen wettelijke strafsancie op een dergelijke verzwijging. Bij overtreding van de Monumentenwet zal de nieuwe eigenaar in eerste instantie worden aangesproken. In feite kan hem geen verwijt worden gemaakt van zijn handelwijze. Hij weet niet en kan niet weten dat een archeologisch monument deel uitmaakt van zijn eigendom; noch de vorige eigenaar, noch de notaris heeft hem in kennis gesteld van de bescherming. Natuurlijk kan de koper via het kadaster nagaan of zijn perceel beschermd is. Toch kan mijns inziens van een nietsvermoedende koper niet worden verwacht dat hij zich realiseert met een oudheidkundig monument van doen te hebben, dat zich soms enkel manifesteert door een geringe glooiing of verhoging van het terrein. Dit ligt anders wanneer algemeen bekend verondersteld mag worden, dat een bijzonder type monument deel uitmaakt van een bepaald landschap. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan het landschappelijk vlakke Friesland met zijn bijzonder in het oog springende terpen. Van de nieuwe eigenaar mag verwacht worden dat hij zich rekenschap geeft van de mogelijkheid dat er een bepaald beschermingsregiem op zijn perceel rust. Strafrechtelijk ligt de zaak dus nogal gecompliceerd met betrekking tot de nieuwe eigenaar. Wanneer de nieuwe eigenaar toch aansprakelijk wordt gesteld, kan hij civielrechtelijk actie ondernemen tegen de oude eigenaar. Ik denk hierbij, afhankelijk van het concrete geval, aan een beroep op dwaling (art. 1358 B.W.) of bedrog (art. 1634 B.W.). Het voert te ver om hierop in dit kader uitgebreid in te gaan.

Interessant is in dit verband een uitspraak van het Gerechtshof te Arnhem.³ De koper van een woonhuis verzweg dat er problemen waren met het verkrijgen van een woonvergunning. Het Hof bepaalde: ‘de stelling dat elke koper van onroerend goed de plicht heeft het kadaster te raadplegen op straffe van verval van het recht zich later op dwaling of bedrog te beroepen, gaat in elk geval niet op nu in casu de verkoper zijn

2 Aandacht verdient ook de vraag of, in geval van (clandestiene) opgravingen, ten aanzien van gevestigde instellingen als universiteiten en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (wat deze laatste betreft bij de voorbereiding of de begeleiding van restauraties van tot zijn werkterrein behorende monumenten) een andere houding dient te worden aangenomen dan wanneer het particulier betreft. Met name de vloeiende grens waar monumentenzorg ophoudt en archeologie begint, zorgt voor problemen, wanneer in het kader van monumentenzorg muurwerk wordt gerestaureerd en ook de fundering ervan behandeling verdient. Dergelijke problemen laten zich niet of nauwelijks door wettelijke regelingen oplossen. Hiervoor dienen goede werkafspraken te worden gemaakt.

3 Gerechtshof Arnhem, 22 december 1981, N.J. 1983, nr. 41 blz. 168-169.

spreekplicht schond'. Het zou interessant zijn te vernemen of er ook een plicht bestaat voor de verkoper van een ingevolge de Monumentenwet beschermd perceel om die bescherming aan de aspirant-koper te melden. Een rechterlijke uitspraak in deze kan een belangrijke bijdrage leveren aan de vraag of de verkoper kan worden aangesproken.

Een volgende stap is of de notaris een verwijt kan worden gemaakt van het niet vermelden van de bescherming. Zeker is dat de notaris niet rechtstreeks door de archeoloog, die de overtreding constateert, kan worden aangesproken. Hier is geen wettelijke basis voor aanwezig. Daarentegen is de notaris wel nalatig in zijn plichten tegenover de koper. Hij schiet te kort in zijn rechteplicht en kan mijns inziens door de koper aansprakelijk worden gesteld op grond van art. 73 van de Wet op het notarisambt. Dit artikel vermeldt dat notarissen, indien daartoe termen bestaan, veroordeeld kunnen worden tot vergoeding van kosten, schaden en interessen jegens de belanghebbende in alle gevallen waarin volgens de artikelen 1401, 1402 en 1403 B.W. verplichting bestaat tot schadevergoeding. In ieder geval verdient het aanbeveling dat het Ministerie van WVC met de Broederschap van Notarissen in contact treedt om duidelijk af te spreken dat in geval van verkoop de notaris in de akte melding maakt van de bescherming.

Resumerend kan worden vastgesteld dat de archeoloog de koper ondanks zijn onwetendheid zal moeten aanspreken. De koper heeft echter een aantal actiemiddelen tot zijn beschikking. In geval van veroordeling kan de koper proberen verhaal te zoeken bij de notaris wanneer deze heeft verzuimd mededeling te doen van de bescherming en/of bij de verkoper wanneer deze een spreekplicht schond. Dit is evenwel een theoretische veronderstelling. Voor zover ik weet bestaan er hierover nog geen rechterlijke uitspraken.

3. De gemeente, waarbinnen het monument ligt, verzuimt bij de aanvraag of uiterlijk bij de verlening van de bouwvergunning de aanvrager te wijzen op het vereiste dat ook een vergunning op grond van de Monumentenwet nodig is (art. 48, lid 3 Woningwet).

Een samenloop van omstandigheden doet zich voor, wanneer de eigenaar/overtreder naast een vergunning ingevolge de Monumentenwet ook een bouwvergunning nodig heeft. Alvorens de bouwvergunning te verlenen heeft de gemeente de plicht om te wijzen op het vereiste dat ook een vergunning op grond van de Monumentenwet noodzakelijk is (art. 48, lid 3 van de Woningwet). Deze plicht wordt nog al eens verzaakt. In de onderzochte gevallen was er bij enkele gemeenten sprake van herhaalde overtreding van genoemd artikel. De indruk zou daardoor gewekt kunnen worden dat art. 48, lid 3 Woningwet bewust genegeerd werd. Ook hier wordt het belang van de

archeologische monumentenzorg nog al eens veronachtzaamd. De Monumentenwet biedt geen mogelijkheid de gemeente hierop aan te spreken. Een strafvervolging is ook niet de meest aangewezen weg. De enige manier om herhaling te voorkomen is, dunkt mij, in overleg te treden met het gemeentebestuur of Gedeputeerde Staten hieromtrent te informeren.

Karakteristieken van de overtredingen ex artikel 22

Het doen van bodemonderzoek is in principe voorbehouden aan daartoe bevoegde personen, diensten of instellingen. Dit gebeurt vaak in samenwerking met amateur-archeologen. Voorop staat de betekenis van bodemvondsten als archiefstukken, documenten dus in relatie tot hun omgeving. In eerste instantie gaat het daarbij niet om hun waarde in geld maar om de wetenschappelijke waarde. De bodemvondsten vormen het bronnenmateriaal om er achter te komen hoe de mensen vroeger leefden. Ondeskundige graverij, met welke intentie dan ook, kan de archeologie als wetenschap grote schade toebrengen. Door ondeskundige opgravingen zijn veel oudheidkundige gegevens verloren gegaan. Het adequaat optreden kent zijn beperkingen. Het gebrek aan controlemiddelen en de bewijsvoering zijn hiervan de voornaamste oorzaken. Tot nu toe zijn er zes zaken bekend waarover de rechterlijke macht zich heeft gebogen.

De politierechter in Alkmaar veroordeelde op 10 januari 1972 vijf verdachten tot een geldboete van f 30, — voorwaardelijk wegens 'opzettelijk handelen in strijd met art. 22, lid 1 van de Monumentenwet'. De verdachten hadden in Ouddorp, gemeente Alkmaar, gezocht naar overblijfselen van het voormalige kasteel Nieuwburg. Het Noordhollands Dagblad van 11 januari 1972 vermeldt 'dat de politierechter de zaak van weinig belang vond, ook al omdat bulldozers het weiland bewerkt hebben'.

Twee verdachten uit Aalten werd ten laste gelegd dat zij 'telkens tezamen en in vereniging met één of meer anderen, dan wel verdachten telkens voor zich, opzettelijk in een perceel bouwland (waarin zich een urnenveld bevond) graafwerk hebben verricht, dat ten doel had het opsporen of onderzoeken van monumenten, als bedoeld in art. 1 onder b van de Monumentenwet, terwijl het bepaalde in art. 22 lid 2 van voornoemde wet op hen — verdachten — niet van toepassing was'. Op 24 januari 1973 oordeelde de politierechter te Zutphen tot vrijspraak, 'zijnde niet wettig en overtuigend bewezen, dat verdachten het tenlastegelegde hebben begaan'. Uit de Graafschapbode van 25 januari 1973 blijkt dat de uitspraak te wijten was aan een onvolkomenheid in het proces-verbaal van de politie. Ondanks de onjuiste handelwijze van verdachten werd niet bewezen geacht dat in casu een monu-

ment als bedoeld in de Monumentenwet is opgegraven of opgespoord.

Twee amateur-archeologen werden op 12 september 1973 door de kantonrechter te Dokkum vrijgesproken van het verrichten van graafwerk in een vindplaats van resten van prehistorische bewoning te Steenendam, gem. Dantumadeel. Zij werden er met name van verdacht in het cunet van de in aanleg zijnde weg Steenendam – Oudkerk oudheden gezocht en gevonden te hebben, zonder dat ze daarvan opgave hadden gedaan. Uit de Leeuwarder Courant van 13 september 1973 blijkt dat de kantonrechter niet bewezen achtte 'dat er graafwerk was verricht in het cunet en evenmin dat het graafwerk ten doel had monumenten op te sporen. Hij betwijfelde bovendien of datgene, dat in de losse grond werd gevonden door de verdachten, van betekenis was voor de wetenschap, temeer daar geen moeite was gedaan, de gevonden voorwerpen bij verdachten thuis te bekijken'.

De dagvaarding tegen twee verdachten in Haarlem luidde: 'dat zij tezamen en in vereniging, althans alleen, op een terrein (al dan niet) opzettelijk in strijd met het bepaalde in artikel 22 eerste lid van de Monumentenwet graafwerk hebben verricht, dat ten doel had het opsporen en/of onderzoeken van monumenten als bedoeld in art. 1 sub b en art. 1, lid 2 terwijl het bepaalde in artikel 22 lid 2 van de Monumentenwet niet op verdachten van toepassing was'. Op 8 mei 1980 veroordeelde de meervoudige strafkamer van de rechtbank te Haarlem de verdachten tot een boete van ieder f 200,— of 4 dagen hechtenis met een proeftijd van twee jaar wegens het medeplegen van opzettelijk handelen in strijd met art. 22, eerste lid van de Monumentenwet.

Een inwoner van Maastricht stond terecht terzake dat 'hij in de gemeente Maastricht in een bouwput op een bouwterrein, zijnde dit terrein een monument als bedoeld in art. 1 onder b sub 3 van de Monumentenwet, graafwerk heeft verricht dat ten doel had het opsporen of onderzoeken van monumenten als bedoeld in art. 1 onder b van genoemde wet, zulks terwijl hij, verdachte, dat feit opzettelijk heeft begaan'. De politierechter te Maastricht veroordeelde de verdachte op 14 mei 1981 tot een gevangenisstraf voor de tijd van 1 maand, geheel voorwaardelijk met een proeftijd van 2 jaar wegens het 'opzettelijk handelen in strijd met art. 22 lid 1 van de Monumentenwet'. Uit een artikel in de Limburger van 15 mei 1981 blijkt dat de verdachte al verschillende keren was geschreven dat het verboden was op grond van de Monumentenwet naar bodemschatten uit het verleden te graven. Hij trok er zich echter niets van aan. De rechter vroeg dit keer nog geen onvoorwaardelijke gevangenisstraf 'omdat de justitie in het verleden te slap is opgetreden tegen de bodemjutter'.

In het Haarlems Dagblad van 28 oktober 1982 wordt melding gemaakt van een veroordeling van twee broers wegens een clandestiene opgraving aan de Groenendaalsteeg te Haarlem. De beide broers hadden belangstelling voor antieke voorwerpen. Een van de broers was antiekhandelaar. De ander was reeds vaker bij clandestiene opgravingen betrappt. Naast verbeurdverklaring van de voorwerpen waarmee de opgraving werd verricht, werd de antiekhandelaar veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van twee weken met een proeftijd van drie jaar en een boete van f 150,— of drie dagen hechtenis. Zijn broer kreeg een voorwaardelijke gevangenisstraf van vier weken met een proeftijd van drie jaar en een boete van f 300,—. Bovendien werden beiden veroordeeld tot het betalen van de kosten die de gemeente gemaakt had om de ontstane kuil te dempen.

Uit de eerste drie gevallen kan de conclusie worden getrokken dat het aanvankelijk zoeken was naar de juiste weg om dit soort zaken aan te brengen. Er waren nogal wat bewijsproblemen en achteraf gezien waren het misschien niet de meest aangewezen zaken om te vervolgen. Gedurende de laatste jaren lijkt de schatgraverij in ernst en aantal toe te nemen. Ondanks het gebrek aan controle mogelijkheden worden er toch meer overtredingen geconstateerd. Dit komt mede door de uitbreiding van het aantal gemeentelijke archeologen. Zij bestrijken een relatief beperkt gebied en hebben een goed overzicht op 'hun' opgravingen. De drie laatstgenoemde gevallen betroffen alle overtredingen binnen een stadsgebied.⁴

Internationale maatregelen tegen schatgraverij en het gebruik van metaaldetectors

Ook de Raad van Europa heeft zich gebogen over de toenemende dreiging die er van metaaldetectors uitgaat voor de archeologie. Het rapport 'Metaaldetectors en archeologie' van 9 juni 1981, doc. 4741, maakt duidelijk dat de problematiek voor alle Europese landen van gelijke aard is. Men komt onder andere tot de volgende constatering en conclusies:

- het belang van samenwerking tussen het publiek, archeologen en handelaren in antiek en in metaaldetectors wordt benadrukt;
- het verschijnsel schatgraverij wordt betreurd;
- de publieke belangstelling voor archeologie wordt toegejuicht en gepleit wordt voor een grotere betrok-

⁴ De rol van de schatgraver en het gebruik maken van metaaldetectors is in dit blad reeds eerder aan de orde geweest. J. G. van Burk, 'Eigendom van vondsten gezien in het licht van het Burgerlijk Wetboek en de Monumentenwet', *Bulletin KNOB* 80 (1981), 101-102.

kenheid van een zich voor de archeologie verantwoordelijk voelend publiek;

- met klem wordt gewezen op de noodzaak van nauwgezette regelgeving voor de archeologische praktijk bij opgravingen;
- betreurd wordt het tekort aan gekwalificeerd personeel om de nodige opgravingen te verrichten;
- geconstateerd wordt dat de wetgeving in de meeste Europese landen onvoldoende is om bedreiging en vernietiging van de archeologische erfenis tegen te gaan.

Het rapport doet onder andere de volgende aanbevelingen aan de Raad van Ministers:

a overwogen moet worden of aanbevelingen aan de regeringen van de Europese landen aangenomen kunnen worden betreffende het aan een vergunning binden of registreren van gebruikers van metaaldetectors; *b* een informatiecampagne over archeologie moet worden gestart voor het publiek, de regeringen en handelaren in oudheden en in metaaldetectors; *c* de toepassing van de beginselen van de Europese Archeologische Conventie van 1968 moet worden onderzocht met betrekking tot een mogelijke herziening en verscherping;

d aan de leden-regeringen of andere bevoegde autoriteiten moet worden gevraagd of:

- in het schoolonderwijs een introductie in de archeologie kan worden gegeven als onderdeel van het vak geschiedenis om een meer verantwoorde houding te bevorderen met betrekking tot de oudheidkunde;
- de archeologie meer middelen ter beschikking kan krijgen en er meer werkgelegenheid voor archeologen kan worden geschapen;
- de bestaande wetgeving kan worden aangevuld om een optimale bescherming van oudheidkundige bodemschatten, oppervlaktevondsten hierbij inbegrepen, te verzekeren;
- kritisch onderzocht kan worden of adverteren met de nadruk op schatgraven aanvaardbaar is;
- informatiebrochures voorbereid kunnen worden, in samenwerking met archeologen en detectorfabrikanten, die de huidige wetgeving in relatie tot metaaldetectors uiteenzetten. Deze brochure zou aan iedere detector-koper verstrekt moeten worden, waarin tevens een handleiding voor gebruik moet staan;
- musea, archeologen en archeologische verenigingen aangemoedigd kunnen worden om in contact te treden en te blijven met lokale detectorgebruikers en hen waar mogelijk te betrekken bij opgravingen onder bevoegd toezicht.

Een aantal landen in Europa heeft getracht het gebruik van de metaaldetector te regelen. Oostenrijk heeft bijvoorbeeld het gebruik van detectors met archeologische bedoelingen gebonden aan een vergunning. Ook Israël heeft de wetgeving verscherpt. Twee

artikelen uit de uit 1978 stammende Wet op de Oudheidkunde vragen de aandacht:

- geen persoon zal opgravingen verrichten in particulier eigendom met het doel oudheidkundige objecten te ontdekken, noch zoeken naar deze objecten op enig andere manier, met inbegrip van het gebruik van metaaldetectors, noch oudheidkundige objecten verzamelen, behalve wanneer hij daarvoor een vergunning heeft gekregen van de Directeur en in overeenstemming met de voorwaarden van de vergunning handelt. Op overtreding van dit voorschrift wordt een gevangenisstraf van maximaal 3 jaar of een boete van 150.000 pond gesteld;
- vermoeden van schuld: wanneer een persoon wordt aangetroffen op een oudheidkundig waardevol perceel in wiens bezit of in wiens onmiddellijke nabijheid een opgravingswerktuig wordt gevonden, en het kan worden aangenomen dat dit kortgeleden was gebruikt bij opgravingswerkzaamheden op het bedoelde terrein, of in wiens bezit of in wiens onmiddellijke nabijheid een metaaldetector wordt gevonden, wordt hij verondersteld de bedoeling te hebben gehad oudheidkundige objecten op te sporen behalve wanneer hij bewijst dat hij deze bedoeling niet had.

Dit laatste artikel is interessant omdat hier een vermoeden van schuld wordt aangenomen die kan worden bestreden door de opgraver; een omkering van de bewijslast dus.

De twee genoemde landen geven het voorbeeld hoe het gebruik van metaaldetectors in relatie tot de bescherming van oudheidkundige objecten kan worden geïntegreerd in bestaande wetgeving. Andere landen zijn (nog) niet zo ver, maar onderzoeken of het gebruik van metaaldetectors door middel van bestaande wetgeving kan worden bestreden, of dat aanvullende wetgeving noodzakelijk en gewenst is (bijvoorbeeld Ierland). In Nederland wordt niet zo zeer het accent gelegd op wettelijke maatregelen, maar op het aangaan van contacten met bonafide metaaldetectorgebruikers. Enige tijd geleden zijn door de ROB met de 'Coin Hunters' (een vereniging van muntzoekers met metaaldetectors) afspraken gemaakt.

Conclusie en aanbevelingen

De vraag rest hoe gereageerd moet worden op toekomstige overtredingen van de Monumentenwet. Het ligt voor de hand hierbij te denken aan verscherping van de wetgeving en een daarop gebaseerd strenger justitieel optreden. Het is echter de vraag of de archeologie en de archeologische monumentenzorg hier werkelijk mee gebaat zijn. Uitgangspunt bij alle maatregelen moet zijn: waarmee wordt het archeologisch belang het beste gediend. Er moet sprake zijn van een weloverwogen beleid. Een strakke regelgeving met een

navenant optreden zou averechts kunnen werken en zou kunnen leiden tot een toename van clandestiene activiteiten. Het middel wordt dan erger dan de kwaal. De oplossing zal in eerste instantie gezocht moeten worden op het gebied van voorlichting, het verstrekken van informatie en het vergroten van de betrokkenheid van daarvoor in aanmerking komende individuen, groepen en instanties bij het archeologisch gebeuren. Dit brengt mij tot de volgende opmerkingen en aanbevelingen:

a Met het verstrekken van de kennisgeving van het plaatsen van een perceel op de monumentenlijst zal aan de eigenaar/zakelijk gerechtigde(n) tevens informatie gegeven moeten worden inzake de wettelijke regeling en het noodzakelijk geachte beheer. Overwogen zou kunnen worden ook de eigenaren/zakelijk gerechtigden van reeds (lang) beschermde monumenten via een circulaire alsnog op hun rechten en plichten te wijzen, zodat men zich niet meer op onwetendheid kan beroepen.

b In het verlengde van ad *a* zou er intensiever ingespeeld kunnen worden op eigendomsveranderingen van de percelen waarop of waarin zich monumenten bevinden. Zo gauw als de ROB kennisneemt van deze veranderingen (zie art. 12 Monumentenwet) zou een aangetekend schrijven uit kunnen gaan naar de nieuwe rechthebbende, waaruit blijkt wat voor hem de consequenties zijn van de bescherming van het perceel. Deze informatie moet niet alleen de nadruk leggen op de plichten. Duidelijk moet zijn dat de betrokkenen niet zullen worden geconfronteerd met een verregaande conservering van hun eigendom/bezit. Afhankelijk van de aard van het monument moeten zij op normale wijze met het monument kunnen omgaan en wanneer er twijfels of onduidelijkheden zijn, moeten deze in goed overleg en met ruimte voor ieders standpunt opgelost kunnen worden.

c Ook de gemeenten zouden direct of via de Vereniging van Nederlandse Gemeenten nog eens gewezen kunnen worden op de verplichting die zij bij afgifte van een bouwvergunning in relatie tot een monument in acht hebben te nemen.

d Bekendheid met en vergroting van interesse voor oudheidkundige monumenten kan worden gestimuleerd door deze monumenten in te passen in een bestemmingsplan met een daarop afgestemde regeling. Deze monumenten verdienen ook ingetekend te worden op de daarbij behorende plankaarten. Uit de toelichting bij het bestemmingsplan zal de reden en de zin van deze bescherming moeten blijken.

e Met de Broederschap van Notarissen zou in contact getreden kunnen worden om het notariaat te wijzen op zijn informatieplicht bij overdracht van onroerend goed, wanneer daarbij beschermde monumenten zijn betrokken.

f Het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht zouden doordrongen moeten worden van het belang van de bescherming van oudheidkundige monumenten. Een intensieve informatiecampagne zoals hierboven geschetst, kan hieraan bijdragen. Wanneer alle belanghebbenden op de hoogte zijn, wordt het eenvoudiger om evidente overtredingen te vervolgen en de bewijsproblemen kunnen hierdoor minder worden.⁵

g Bij vervolging van de overtredingen zal steeds moeten worden overwogen of het archeologisch belang er mee gediend is. Van te voren dient men zich af te vragen of er kans van slagen is. Bij een negatieve uitslag werkt vervolging averechts. Een veroordeling kan wellicht preventief werken en de bekendheid met het bestaan van oudheidkundige monumenten vergroten.

h Het voorlichtingsapparaat van de ROB zou, voor zover aanwezig, uitgebreid moeten worden. Aan voorlichting wordt nog te weinig aandacht besteed. Nog niet zo lang geleden is het boek 'Verleden Land' boek van de maand geweest en mede daardoor goed verkocht. Dit zou een aanzet moeten zijn tot een uitgebreide informatieverstrekking, onder andere op scholen, om meer kennis en begrip op te wekken.

i De Monumentenwet zou het onderscheid tussen bouwkundige en archeologische monumenten duidelijker tot uitdrukking moeten brengen. Een afzonderlijke definiëring van deze twee hoofdcategorieën van monumenten moet dan toegespitst worden op het eigenaardige karakter van deze monumenten. Uit een op de archeologische monumenten toegespitste definiëring zou men moeten kunnen afleiden welke specifieke belangen beschermd behoren te worden. Ook de oppervlakte-vondsten zouden dan bij de bescherming expliciet betrokken kunnen worden.

j Aanpassing van de wetgeving zou ook kunnen worden overwogen voor wat betreft de omkering van bewijslast. Wanneer iemand wordt aangetroffen op een opgraving of oudheidkundig monument, in het bezit van oudheidkundige vondsten en/of in het bezit van opgravingswerktuigen, wordt hij verondersteld de bedoeling te hebben (gehad) oudheidkundige vondsten op te sporen, tenzij het tegendeel wordt bewezen.

k De interesse van burger en instanties voor de archeologie en daarmee samenhangend de monumentenzorg kan gewekt of vergroot worden door het voeren van een decentraal beleid van exposeren en voorlich-

5 Om de nodige kennis te vergaren op archeologisch gebied, zou de rechter zich ook beter moeten laten voorlichten door getuigendeskundigen. Uit de voorbereiding op dit artikel is gebleken dat in de gegeven voorbeelden meestal mondeling vonnis werd gewezen. Een negatief gevolg hiervan is, dat zich geen jurisprudentie ontwikkelt die als basis kan dienen voor het te voeren beleid bij de constatering van strafbare feiten.

ten. Wanneer vondsten in het gebied waar ze werden opgegraven worden geëxposeerd in bijv. openbare gebouwen en wanneer voorlichting kan worden gegeven door in de betreffende regio werkende personen, wordt de archeologie zo dicht mogelijk bij de burger gebracht.

/ De voorgaande punten hebben vrijwel alle betrekking op het vergroten van de betrokkenheid van burger en instanties bij het archeologisch gebeuren. Ook verandering van wetgeving kwam ter sprake. Enigszins buiten het kader van dit verhaal, maar wel in het verlengde ervan ligt de aanbeveling om amateur-archeologen te betrekken bij het overleg over nieuwe wetgeving en andersoortige regelingen. Op die manier spelen zij een volwaardige rol in de beleidsvoorbereiding over zaken die ook de amateur-archeoloog na aan het hart liggen.

Summary

Offences against the Monuments Act, especially in the area of archeology

This paper discusses the growing number of offences against the Monuments Act, with specific reference to archeological monuments.

Two articles are crucial here:

- Art. 14, sub 1: It is prohibited to damage or destroy a classified monument.
- sub 2: It is prohibited without permission from Our Minister or in contravention of any restrictions going without such permission:
 - a. to pull down, move or modify in any respect a classified monument;
 - b. to repair a classified monument, use it or have it used in such a way that it is disfigured or endangered.

- Art. 22, sub 1: With the exception of what is stated sub 2, it is prohibited to carry out digging, or have digging carried out, with the intention of unearthing or investigating monuments.

- sub 2: After hearing the Council for Monuments Our Minister can appoint services, bodies and persons authorized to carry out digging or have it carried out, in accordance with regulations laid down by him.

The files of the State Service for Archeological Investigations show that 77% of the offences come up against refer to Art. 14, and 12% to Art. 22. As a rule, such infringements are reported by a municipal or State-service archeologist. Only a minor part of the offences are passed on to the Public Prosecutor, who decides whether to act upon them or not. Generally, prosecution is avoided.

Legal judgements concerning infringements on Art. 14 do only occur in cases where there was a wilful transgression of Art. 14. In 3 cases a fine was imposed. There are no legal judgements in cases where the Monuments Act was infringed on but where the offender pleaded ignorance.

With reference to Art. 22, 6 cases were tried; in 2 cases acquittal followed, 1 case led to a conditional fine, 1 case to conditional detention, 2 cases to unconditional fines (*Df.* 200, -; *Df.* 150, -; *Df.* 200, -).

On the whole we find a growing number of offences, no doubt partly due to treasure-hunting and the use of metal-detectors. In some countries their application is subject to strict rules.

In the Netherlands offences against the Monuments Act could be dealt with by having a less lenient Monuments Act, as well as by sooner taking steps against offenders. Rather, however, a solution should be sought in a better guidance of all persons and bodies concerned (among whom municipalities, notaries public, the members of the Judiciary and the Public Prosecutors), thus preventing unintentional offences and enabling a more effective prosecution of evident transgressions.

BOEKBESPREKINGEN

R. Blijdenstein

Zeist, groei en bouw

Kerckebosch, Zeist 1983-84; 6 dln.; afb.; 21 cm;
ISBN 90.6720.010. 7 e.v.; f 19,50 per deel

Hilversum. Architectuur onderzoek. Werkdocument

Hilversum 1983; uitgave van het Bureau voor Stedebouw Ir. F. J. Zandvoort b.v. te Amersfoort

E. H. Dikland en J. A. van der Hoeve

Monumenteninventarisatie van de gemeente De Bilt

Delft 1983; uitgave van de werkgroep restauratie van de TH Delft

Boerderijen inventariseren

Handleiding voor het inventariseren en typeren van boerderijen naar uiterlijk

Amsterdam 1983; 56 p.; afb.; 30 cm; f 12;
uitgave van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming, Amsterdam

Jarenlang is het inventariseren van monumenten het monopolie geweest van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Al enige tijd zijn nu ook anderen op dit terrein bezig, een activiteit die langzamerhand ook in drukvorm gestalte krijgt. Bovengenoemde publikaties zijn slechts enkele voorbeelden, die nog aangevuld zouden kunnen worden met de interne rapporten van onder meer de provincies Noord-Holland en Noord-Brabant en van het Gelders Genootschap. Het naast elkaar zetten van publikaties verschaft helderheid, maar roept ook vragen op. Zo is het verheugend dat lagere overheden zich de monumentenbeschrijving aantrekken, maar het lijkt niet erg zinvol dat onderzoekers ieder voor zich op eigen wijze trachten nieuwe varianten van het wiel uit te vinden. De gemeentelijke en provinciale inventarisaties bevatten vaak vooral objecten van na 1850 die uitvoerig behandeld worden, terwijl de officiële 'rijksbeschrijvingen' diep ingaan op objecten van vóór 1900 maar het daarna meestal laten afweten. Daarnaast overheersen de inventarisaties per gemeente of groep van gemeenten. Categorale inventarisaties zoals die van spoorwegmonumenten zijn

nog niet gereed, al ligt er wel een boek over de bedrijfsmonumenten in het groene hart van Holland. De voor mij liggende publikaties van Hilversum, De Bilt en Zeist zijn heterogeen van karakter en vorm. De eerste twee zijn gedrukt op A4-formaat en dragen het karakter van rijk geïllustreerde werkdocumenten, de publikatie over Zeist is in zes delen uitgegeven door een uitgever en maakt een aantrekkelijker indruk.

Het Hilversumse boek is samengesteld door de kunsthistoricus drs. M. Cramer met hulp van een stedenbouwkundige en landschapsdeskundige. Hoofddoel was te komen tot een gemeentelijk beleid voor behoud en bescherming van monumenten. Het bevat 192 beschreven en afgebeelde objecten, waaronder 15 ensembles. Ze zijn ingedeeld in drie categorieën, naar de mate van belangrijkheid. Maatgevend voor deze indeling waren hun oriëntatie ten opzichte van de omgeving, de architectuurstroming waartoe ze behoren, de mate van gaafheid, de historische waarden en de representativiteit voor de gemeente. Opvallend, zeker in contrast met de rijksbeschrijvingen, is het uitvoerige kaartmateriaal waarop elk object in context wordt aangeduid.

De inventarisatie van De Bilt is opgesteld ten behoeve van de gemeentelijke monumentenzorg, het welstandstoezicht en de beoordeling van bestemmingsplannen. Ook hier kaartmateriaal en een historische inleiding. De panden zijn weergegeven in kopieën van systeemkaarten waarop een foto, situatie, beschrijving en redegevende omschrijving. Twee studenten van de werkgroep restauratie in Delft verrichtten het onderzoek waarbij de architectonische, stedenbouwkundige en historische waarde, de gaafheid en zeldzaamheid maatgevend waren en leidden tot selectie van 220 objecten. Er is echter in tegenstelling tot het Hilversumse document geen strikte categorisering aangebracht.

Blijdenstijns boekenreeks over Zeist is fraai uitgegeven met veel afbeeldingen van oude en recente foto's, bouwtekeningen en advertenties en bevat uitvoerige beschrijvingen van meer dan 500 objecten en ensembles. Er is zeer veel werk verzet: alle panden worden toegeschreven, gedateerd en historisch in een kader

geplaatst. Alleen al de geschiedenis en stedenbouw der gemeente beslaat een afzonderlijk deel! Bij de waardering zijn de architectonische en stedenbouwkundige waarde, de betekenis voor sociaal-economische en de nederzettingsgeschiedenis betrokken terwijl in de vorm van een diagram niet alleen deze categorieën maar ook het al of niet deel uitmaken van een structuur wordt aangegeven. De diagrammen zijn voor de geïnteresseerde leek moeilijk leesbaar, duidelijker is de waardering die tot uiting komt in de lengte van de beschrijving. Toch is dit werk een goed compromis tussen werkdocument en publieksgerichtheid. De tekst is leesbaar en motiverend voor belangstellenden. Ook niet-Zeistenaren krijgen een goed beeld van de architectuur vóór ca. 1950 in deze Utrechtse plaats. De reeks kan dienen als aanzet voor een gemeentelijk beleid, terwijl het feit dat vrijwel alle waardevolle objecten zijn opgenomen ook steun geeft aan behoudsmaatregelen anderszins.

Deze publikaties zijn verre te verkiezen boven de handelwijze die in andere gemeenten wordt toegepast, waar een commissie met al of niet deskundige leden intern een overzicht opstelt van waardevolle panden, daarbij vaak al een politiek getinte selectie maakt op haalbaarheid in de gemeenteraad, en dan tenslotte aarzelt deze gegevens het licht te laten zien, uit vrees voor massale sloopactiviteiten en protesten van gehinderde eigenaren. Het is beter een *volledige* inventarisatie het licht te laten zien, die de trits inventarisatie, selectie en bescherming in de openbaarheid brengt. Zo ontstaat een zuiverder beeld van de monumentale waarden en is ook de politieke weg van monumentale en andere belangen openbaar en controleerbaar. Een inventarisatie dient ook panden te bevatten die om welke reden dan ook nooit de gemeentelijke lijst zullen halen, opdat iedereen zich bewust kan zijn van hun waarde. Ook kunnen eigenaren zó gemotiveerd worden hun interessante pand op een goede manier te onderhouden of te verbouwen.

Het blijft echter problematisch dat iedere instantie zijn eigen criteria en werkwijze hanteert. Misschien kan in deze zin de brochure over boerderij-inventarisatie goed werk doen, evenals het boekje *Inventarisatiemethodiek* van de Nederlandse Vereniging voor Monumentenzorgers en de KNOB (Haarlem 1984, te bestellen door overmaking van f 11 op giro 140380 van de KNOB). Dit boekje bevat, ondanks schoonheidsfoutjes, een goed en werkbaar overzicht voor een methodiek die inventarisaties van vaklieden en deskundige liefhebbers meer op één lijn kan brengen.

Tenslotte is het goed te verwijzen naar wat Hilde de Haan en Ids Haagsma stelden in hun artikel 'De zwanenzang van een ganzeveer' (*De Architect* 15 (1984), no. 4, 51-59). Daarin vragen zij zich af of monumentenbeschrijvende instanties niet moeten gaan samen-

werken zodat de *Geïllustreerde Beschrijvingen* van rijkswege niet langer los zullen staan van de al of niet 'rijkgeïllustreerde' beschrijvingen van anderen, die hun bestaansrecht met bovenstaande werken toch wel bewezen hebben.

A. VAN LEEUWEN

juni 1984

P. J. J. van Thiel en G. J. de Bruyn Kops

Prijs de lijst

De Hollandse schilderkunst in de zeventiende eeuw Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1984; 320 p.; afb.; 30 cm; ISBN 90.12.04579.7; f 49,50

Dit omvangrijke boek was bedoeld als catalogus bij een minder omvangrijke expositie in het Rijksmuseum. Het boek is echter meer dan een catalogus. De grondige manier waarop onderzoek is gedaan naar de lijst, verheft dit boek tot standaardwerk, helaas echter met een beperkt onderzoekgebied. Dat er bij het maken van een standaardwerk keuzen gemaakt moeten worden is duidelijk en zeker verstandig. Bij het grondig doornemen van het boek echter, blijkt dat de diverse keuzen toch grote nadelen hebben om een enigszins verantwoord beeld te geven van het fenomeen lijst. De eerste keuze ligt al besloten in de ondertitel, 'de Hollandse Schilderijlijst in de zeventiende eeuw'. Het ontstaan van de lijst, de relatie met andere en oudere omkaderingen van gebeeldhouwde of geschilderde voorstellingen, ontbreekt volledig. Door direct de 17e eeuw onder de loupe te nemen, krijgt de lezer het idee dat de baklijst en alle varianten vanden een simpel gegeven is, dat nauwelijks aan ontwikkeling en relatie met andere terreinen van de kunst onderhevig is geweest. Ook het verdere verloop ná de 17e eeuw begint nu vragen op te roepen of er inderdaad sprake is van een relatie met andere kunstuitingen.

De eerste twee hoofdstukken zijn prettig te lezen en geven een stroom informatie, vooral voor diegenen die zich nog nooit met het fenomeen lijst hebben bezig gehouden. Vooral de relatie van lijst en schilderij wordt uitgebreid uit de doeken gedaan.

Bij hoofdstuk drie groeit de interesse in het hoe en waarom van de constructie van de lijst maar wordt tevens het gevoel iets te missen wel heel duidelijk. De eerste de beste doorsnede van een baklijst doet de lezer die een beetje in architectuur geschoold is direct de kreet slaken 'een kroonlijst' of zo men wil 'een hoofdstel'. De verbindingen die uitvoerig en zeer duidelijk getekend zijn hebben duidelijk relatie met het timmervak, zoals slis- of open pen- en gatverbinding, menageren, borst, kraal, ojjef, duveljager, etc. Er zijn een paar soorten van lijstprofielen die opvallen. Dit is op de eerste plaats de baklijst met alle varianten, die sterk

overeenkomst hebben, of liever gezegd die identiek zijn aan de kroonlijsten in de architectuur. De platte lijst is zuiver constructief, waarover later meer. De vlakke bodemlijst heeft nauwe verwantschap met de architraaflijst uit de architectuur. De omgekeerde ojeflijst heeft overeenkomst met de barokke architraaflijsten in de interieurkunst, etc.

Vanuit het begrip 'omkaderen' is misschien een duidelijker beeld te krijgen in de lijsttypen dan door een eenvoudige opsomming van 20 lijstnamen. Reeds de afbeeldingen op miniaturen waren omkaderd, zoals wij altijd een afbeelding afzonderen, accentueren om de voorstelling beter te doen opvallen. Het omkaderen van miniaturen gebeurde vaak door drie lijnen, lijnvlakken of biesen. Een smalle gouden bies rond de afbeelding, dan een gekleurde bies (vaak rood) waarna een bredere gouden bies het geheel afsloot. Ook bij de vroegste schilderijen op gepleisterde wanden bijv. in Byzantium (3e en 4e eeuw) komt steeds maar weer dat driedubbele lijnenspel terug. In alle 17e-eeuwse lijsten is dit systeem volgehouden, namelijk een accentlijn aan de binnenzijde (bijvoorbeeld een ojef-, kraal-, parel- of robbelijst, die door hun lichtreflexie sterk de aandacht vragen), daarna een rustig vlak, gevolgd door een bredere profilering die ook weer op een bijzondere wijze het licht vangt door de holle en bolle profielen.

In de portalen van de grote kathedralen zijn de voorstellingen omkaderd in sterk sprekende bolle en holle profielen die evenzeveel licht en schaduwlijnen geven. De zeer vroege schilderijen zoals bijv. het triptiek van Christiaan de Hondt van de 'Meester van 1449' (Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten) heeft dezelfde bolle en holle profielen bij wijze van omlijsting als in de architectuur. Bij de Vlaamse primitieven komen deze omlijstingen veel voor. Het verband met de 17e-eeuwse hollijst is eenvoudig te leggen en haalt zo'n lijstvorm uit zijn isolement van museumgebeuren en plaatst het in een eenvoudige ontwikkeling waarbij traditie en gewenning nu eenmaal een grote rol spelen.

Een andere ontwikkeling van de hollijst is te volgen vanuit het schrijnwerkersambacht. Een paar voorbeelden geven al direct een niet te ontkennen relatie aan. De achterzijde van de voorhang voor het altaar in de St. Ambrogio te Milaan (835) is een raamwerk met panelen. De panelen zijn als reliëfs uitgevoerd (vergulde, zilver, email, filigraanwerk) en zijn gevat in een parelrand met daaromheen een hollijst. Een simpele manier om panelen vast te zetten en tegelijk te accentueren. De vele reliëfschrijnen vertonen dezelfde constructie zoals bijv. de schrijn van de heilige Albinus (1186) in de Pfarrkirche Sankt Pantaleon te Keulen en de schrijn van de heilige Simon (1220) in de Pfarrkirche St. Maria Hemelvaart te Bendorf-Sayn.

De hollijst is ook te volgen vanuit de simpele afgeschuinde kant aan stijl- en regelwerk in de bouw- en meubelkunst. Deze schuine kant (biljoen genaamd) is misschien wel de eerste en tevens eenvoudigste profilering die ooit aangebracht is. Ook bij het omkaderen van schilderijen is deze toegepast. Bij het kleine paneeltje 'Maria met kind in het groen' (18 x 12,5 cm, omstreeks 1425) in het Wallraf-Richartz-museum te Keulen, is een rij ronde holletjes aangebracht, die het effect van een parelrand geven. Opmerkelijk is dat lijst en paneel hier één geheel vormen. Bij de vroegere triptieken is deze afschuining vaak toegepast, waarbij ze al spoedig overgaat in een hollijst, die nu eenmaal een beter lichtreflexie geeft en het object sterker accentueert.

Ook de platte lijst wordt zonder meer geaccepteerd, hoewel deze een vreemde eend in de bijt is temidden van de uiterst rijk geprofileerde lijsten. Vermoedelijk hebben wij hier te maken met een zeer oud lijststype, dat bij triptieken goed tot zijn recht kwam. In verband met de scharnieren is een stevig stijl- en regelwerk noodzakelijk. De enige versiering was weer de binnrand die door zijn profilering de schildering sterk accentueerde. Deze eenvoudige lijst is eigenlijk nooit uit het beeld verdwenen. De expressie van deze lijst berust op de duidelijke constructie en functie, namelijk een sterk raamwerk met een enkele accentlijn aan de binnenzijde.

De klassieke lijsten die terug gaan op de kroonlijst of hoofdgestel vertonen het duidelijkst de verwantschap met de architectuur. Ondanks de benamingen zoals baklijst, beknotte baklijst, vlakke bodemlijst, getrapte ojef bodemlijst, etc. is toch overal duidelijk de overeenkomst met de profilering in de architectuur te herkennen. In de architectuur echter, wordt bij het omkaderen van een raam of deur alleen de architraaf toegepast, met aan de bovenzijde het gehele hoofdgestel. Bij de schilderijlijst loopt de gehele kroonlijst of hoofdgestel om, zo nu en dan zelfs met het voor het bouwen zo functionele waterholletje (zie L1 en H2). De vlakke bodemlijst en de beknotte baklijst hebben echter duidelijke overeenkomst met de architraaflijst uit de bouw, waarbij de lijst op blz. 98 wel het meest sprekende voorbeeld is.

De holle lijst met uitbreiding (bijv. R. 10) heeft, wat de lichtval betreft, overeenkomst met de profilering van een kruiskozijn. Maar ondanks al deze overeenkomsten is er geen enkele verwijzing naar aanverwante kunsten, hoewel het toch om dezelfde essentie gaat, namelijk het omkaderen (accentueren) van een object. De keuze om geen gedenkborden, rouwborden, wapenborden en gildeborden op te nemen, wordt nu wel heel duidelijk. Deze objecten vertonen nog heel sterk de band met de architectuur, wat kennelijk in dit museale gebeuren niet thuis hoort. Een naamgeving van

uit de architectuur had waarschijnlijk tot gemakkelijker herkenning geleid. De hobbelige naamgeving in de catalogus leidt tot paniek bij de lezer. Als de lezer dan al moeite genomen heeft om zich door de naamgeving heen te worstelen, dan strandt hij toch weer in de tekst. De getrapte vlakke bodemlijst op blz. 58 (L1) en de vlakke bodemlijst op blz. 7 zijn identiek, hoewel er toch duidelijk onderscheid gemaakt wordt tussen de vlakke bodemlijst (de Fgroep) en de getrapte vlakke bodemlijst (de Lgroep).

De keuzen die gemaakt zijn bij dit standaardwerk plaatsen het geheel wel wonderlijk in een isolement, een museaal gebeuren met geen enkele blik buiten de deur. Binnen de deuren van het museum is er echter grondig werk gepresteerd. De onderzoekingen en naspeuringen op het beperkte gebied van de 17e eeuw, laten inderdaad de indruk achter van een levenswerk. Ondanks de overstelpende hoeveelheid gegevens is het boek prettig te lezen en heeft men niet het idee om zich door een standaardwerk heen te moeten worstelen. De prettige manier van schrijven en de goede lay-out zijn een voorbeeld voor nog komende werken. De tekeningen zijn voortreffelijk. Iedereen die maar enigszins met opmeten en weergeven van profielen te maken heeft zal stellig onder de indruk komen van dit vakwerk.

H. ZANTKUYL

juni 1984

T. Jansen en J. Rogier

Kunstbeleid in Amsterdam

Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek
Sun, Nijmegen 1983; 439 p.; afb.; 24 cm;
ISBN 90.6168.220.7; f 29, —

'L'histoire se repête', dat is de eerste indruk die achterblijft bij het lezen van de studie van Jansen en Rogier naar de opvattingen van Dr. Emanuel Boekman over het door de overheid te voeren cultuurbeleid en het Amsterdamse kunstbeleid tussen de twee wereldoorlogen. Naast vanzelfsprekende verschillen duiken verrassende overeenkomsten op tussen de in het boek beschreven periode en het huidige overheidsbeleid met betrekking tot de kunsten, dat ook eerder wordt ingegeven door financiële dan door artistiek-inhoudelijke argumenten. Deze indruk is slechts een gedeeltelijke, en doet niet voldoende recht aan de kwaliteiten van het grondige onderzoek van de auteurs.

Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940 vertoont een duidelijke opzet die de leesbaarheid bevordert. Op zich is het beschrijven van een door de (in dit geval lokale) overheid gevoerd kunstbeleid en de daarmee verbonden persoonlijke historie en visie van Boekman, niet de meest toegankelijke materie. De auteurs

zijn er door hun heldere indeling in geslaagd deze stof te presenteren op een wijze die recht doet aan elk van de te onderscheiden factoren van het onderzoek: de gemeentelijke politiek van Amsterdam, de achtergrond en visie-ontwikkeling van Boekman, het proefschrift van Boekman uit 1939 over kunstbeleid, en het kunstbeleid in Amsterdam zelf.

Het eerste hoofdstuk behandelt de Amsterdamse gemeentepolitiek tussen de twee wereldoorlogen, waarin na een kort overzicht van de democratisering in het politieke bestel wordt overgestapt naar de lokale politiek in het beschreven tijdperk, die voornamelijk door de SDAP-fractie werd beheerst. Omdat de landspolitiek pas in 1939 socialisten toeliet tot regeringen was er een constante strijd tussen Amsterdam en 'Den Haag' over de uitvoering van gemeentelijke politieke programma's. Naast sociale voorzieningen en personeelsbeleid was volkshuisvesting een van de speerpunten van het Amsterdamse beleid. Amsterdam maakte naam met het Algemeen Uitbreidingsplan uit 1934 op basis van Van Eesteren c.s. (het Nieuwe Bouwen) en de aanleg van het Amsterdamse Bos. Daarnaast werd het kunstbeleid in Amsterdam tijdens het interbellum op een hoger niveau gebracht dan in enig andere stad in Nederland, mede door de voortvarendheid van het gemeentebestuur. Het eerste hoofdstuk sluit af met de beschrijving van de situatie vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, wanneer de SDAP haar leidende rol verliest en de gemeentelijke financiën, hoewel gesaneerd, onder curatele van het kabinet-De Geer werden gesteld. Deze beschrijving van de lokale situatie en de relatie met de landregering is van belang voor het goed verstaan van het belangrijkste gedeelte van het boek, het derde hoofdstuk over het kunstbeleid.

Een andere belangrijke factor voor de beschrijving van dat kunstbeleid is de historiografie van Emanuel Boekman (1889-1940) aan wie het tweede hoofdstuk is gewijd. Boekman, die vanaf 1923 fractievoorzitter van de SDAP en vanaf 1931 wethouder van Onderwijs en Kunstzaken was (met uitzondering van de periode 1933-1935), heeft in belangrijke mate zijn stempel gedrukt op het cultuurbeleid van de gemeente Amsterdam. De man van joodse afkomst uit de volksbuurt De Pijp, die zich opwerkte tot ambtenaar, raadslid en wethouder, kwam op voor de arbeiders, de intellectuelen, de boeren en de middenstanders. Hij was voorstander van de omvorming van de SDAP van arbeiderspartij tot brede volkspartij, die het opkomen nationaal-socialisme een halt zou moeten toeroepen. In 1939 promoveerde hij op het proefschrift 'Overheid en kunst in Nederland', waarbij zijn jarenlange ervaring als wethouder voor Kunstzaken niet te verloochenen valt. In dit tweede hoofdstuk beschrijft Rogier duidelijk en zonder omwegen diens leven, diens

visie op politiek en diens verglijden van links naar rechts op de schaal van politiek Nederland. Of dit laatste terecht is, waag ik te betwijfelen. De economische crisis die in 1929 inzette, drukte een duidelijk stempel op het financiële beleid van de stad. Daarnaast is het feit dat hij bij voortduring en steeds heftiger door de communistische fractie wordt aangevallen en dat er zich katholieken bevinden onder zijn vrienden, te weinig argumentatie voor een dergelijke stelling. Als jood die de gevaren van het opkomend fascisme als een van de eersten onderkende, was een voorzichtige politieke stellingname een terechte in zijn streven naar een zo hecht mogelijk front tegen de nazi's. Overigens mag gesteld worden dat de levensbeschrijving van Boekman een geslaagd en gedegen onderdeel van het boek vormt.

Het derde hoofdstuk is het omvangrijkst en behandelt het Amsterdamse kunstbeleid tijdens het interbellum. Dit deel vormt de quintessens van het onderzoek, waarin veel ongepubliceerd archiefmateriaal wordt bekend gemaakt om een zo volledig mogelijk beeld te schetsen. Dat de auteurs daarin zijn geslaagd, moge blijken uit de gedetailleerde beschrijvingen van de politieke situatie in die periode. Met name de beschrijvingen van Wibaut, de eerste wethouder in Amsterdam die probeerde een kunstbeleid op te zetten, en van het hoofd van de door Boekman opgerichte afdeling Kunstzaken, mevrouw Van Dam van Isselt, geven veel tot op heden onbekende informatie. Het hoofdstuk draait echter om de persoon en het beleid van Boekman die wethouder van Kunstzaken was van 1931 tot 1933 en van 1935 tot 1940. In zijn 'regeerperiode' kreeg Boekman te maken met belangrijke ontwikkelingen op het gebied van esthetica, vormgeving en smaak-ontwikkeling. Ik noem onder meer: de doorbraak van het Nieuwe Bouwen (een stroming die hem persoonlijk weinig kon bekoren) tegenover de hegemonie van de Amsterdamse School, de kwestie rond de overdracht en de bestemming van het paleis/raadhuis, die zou uitmonden in een in 1936 uitgeschreven prijsvraag voor een nieuw stadhuis (waarvan de bouw door de oorlog overigens niet doorging; de afloop mag bekend verondersteld worden). Maar belangrijker zijn zijn verdiensten op het terrein van de sociaal-economische positie van de kunstenaar, zijn pleidooien voor het voeren van een actief en educatief museumbeleid (iets dat eigenlijk pas vanaf de tweede helft van de jaren zestig echt weerklank vond in het museumwereld), en zijn pogingen om kunst en cultuur toegankelijk te maken voor een zo breed mogelijk publiek, met name uit de arbeidersklasse. Dat hij bij deze laatstgenoemde pogingen zich nogal eens compromitteerde, is door de auteurs juist gesignaleerd. Met name in de jaren dertig werden steeds meer kunstuitingen omstreden. De schilderkunst uit die jaren liet aan dui-

delijkheid vaak niets te wensen over en schokte daardoor menig beschouwer. Ook toneelvoorstellingen waarin taboes op het gebied van seksualiteit of religie werden doorbroken, werden door Boekman niet altijd even consequent verdedigd.

Met name de invloed van het nationaal-socialisme op beeldende kunst en toneel was veelzeggend. De ambivalente reacties van het gemeentebestuur (waarbij burgemeester De Vrugt een niet onbelangrijke rol speelde) op de ingestelde censuur van 'Entartete Kunst', maakte de positie van de joodse wethouder er niet makkelijk op. Zeker op dit punt is het boek een welkome en heldere aanvulling op het in 1978 verschenen werk van Hans Mulder, 'Kunst in crisis en bezetting'. Niet alleen de positie en de houding van de kunstenaar is belangrijk voor een goed begrip van deze roerige periode, zeer zeker is dat ook het standpunt dat de overheid ter zake inneemt. Ook is het frappant te lezen in dit verband wat de verschillen in rollen zijn van raadsleden en van wethouders. Eenmaal op het pluche van een collegestoel gezeten komt ook hedenindage menig bewindvoerder zijn eerder als raadslid ingenomen standpunten en idealen niet steeds na, en zo verging het ook Boekman.

Bijzonder opmerkelijk is de paralleliteit te ontdekken die er bestaat tussen de positie van kunst en kunstenaars in het interbellum en in de periode vanaf de Tweede Wereldoorlog. In de jaren twintig probeerde het Amsterdamse gemeentebestuur kunstopdrachten te verstrekken ter verbetering van de positie van de kunstenaar en sociale maatregelen voor hen te treffen. De getroffen voorzieningen waren echter zeer kwetsbaar, hetgeen ook bleek toen de crisis haar intrede deed. Eenzelfde situatie doet zich in ons tijdperk voor met betrekking tot de Beeldende Kunstenaars Regeling, die opgezet is in tijden van economische bloei en die vanwege haar ontbreken van wettelijke kracht, in de jaren tachtig weer wordt afgebroken. Ook de gemeentelijke begrotingspost voor kunstopdrachten volgt nauwgezet de curve van de economie in de jaren '20-'40. Evenals nu vaak het geval is, werd kunst veelal als sluitpost van de begroting gezien en bestempeld als 'franje' in plaats van als wezenlijk onderdeel van de samenleving.

Het vierde hoofdstuk tenslotte is een historische beschouwing van het proefschrift dat Boekman in 1939 schreef: 'Overheid en Kunst in Nederland'. Vanzelfsprekend is Boekman's studie niet compleet te noemen, hetgeen de auteurs ook aantonen; toch was het een doorwrocht werkstuk van een wethouder voor Kunstzaken, die ter zake uitgebalanceerde ideeën bezat en zaken voor de toekomst wilde regelen die pas decennia later werkelijk geëffectueerd zijn.

Resumerend kan gesteld worden dat 'Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940' een uitstekend werk is en

het resultaat van een grondige studie naar wezenlijke onderdelen van de geschiedenis van kunst, kunstbeleid en socialisme. Verrassend is de actualiteit die het bezit in relatie tot het hedendaags kunstbeleid, een relatie die in hoge mate gevormd wordt door de inspirerende en vooruitziende blik van de persoon Boekman. Het boek, dat overigens een bijzonder fraaie omslag en lay-out heeft gekregen, is een 'must' voor ieder die beroepsmatig zich bezighoudt met kunstbeleid en voor hen die zich daarvoor, al dan niet vakmatig, interesseren.

J. MAGDELIJNS

september 1984

H. L. Janssen, red.

Van Bos tot Stad

Opgravingen in 's-Hertogenbosch

Dienst van Gemeentewerken, 's-Hertogenbosch 1983; 319 p.; afb.; 30 cm; ISBN 90.900053.1.5; f 41,50

's-Hertogenbosch was de vierde stad in Nederland, waar een beroepsarcheoloog (drs. Hans Janssen) van gemeentewege voor de volledige werktijd werd aangesteld om het plaatselijk bodemarchief te bewaken en te onderzoeken. Slechts Rotterdam (1960), Utrecht (1972) en Amsterdam (1972) waren Den Bosch (1977) voorgegaan. Aangezien 's-Hertogenbosch behoort bij de oudste en belangrijkste middeleeuwse steden in ons land en dientengevolge een rijk bodemarchief bezit, was de aanstelling van een eigen archeoloog op historische gronden een vanzelfsprekende zaak. Daar de eigentijdse economische en demografische verhoudingen echter anders zijn dan in de middeleeuwen, is het te prijzen dat het gemeentebestuur van Den Bosch deze stap gezet heeft, waar zoveel andere steden niet of pas later volgden.

Het verschijnen van 'Van Bos tot Stad' is een uitstekende aanleiding om kort in te gaan op het verschijnsel gemeentelijke archeologie. Den Bosch kan namelijk in een aantal opzichten als schoolvoorbeeld gelden. Met telkens enige jaren afstand gingen na Den Bosch ook Maastricht, 's-Gravenhage en Haarlem over tot het benoemen van een gemeentelijk archeoloog in vaste dienst voor de volledige werktijd. Tot 1985 zijn er geen steden bijgekomen. In andere steden werd of wordt op beperkter schaal gewerkt. Tilburg stelde een archeoloog in tijdelijke dienst aan voor zes jaar, waarbij het nog gunstig afsteekt bij Deventer en Venlo, waar archeologen in het kader van een werkverruimende maatregel voor een jaar of korter aan de slag konden. Breda nam twee keer een archeoloog aan voor een korte periode en het is zeer te hopen dat de tijdelijke aanstelling van de nu aanwezige functionaris voor lange of onbepaalde tijd gecontinueerd wordt,

gezien de bedreigingen waar de Bredase binnenstad aan bloot staat. In Heerlen combineert een archeoloog zijn taak met andere bezigheden, terwijl in Amersfoort, Hilversum en Hoorn archeologen in deeltijd (hetgeen betekent: te weinig tijd) werken. Leiden heeft wel een gemeentelijke archeologische begeleidingscommissie, maar geen archeoloog. Het onderzoek wordt uitgevoerd door vrijwilligers, studenten en tijdelijke krachten, en wordt dankzij de commissie snel en goed gepubliceerd. De betrokkenheid van de provinciale archeologen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek bij onderzoek in steden is betrekkelijk incidenteel en wisselt per provincie. Als instelling ijvert de ROB wel voor de aanstelling van meer stadsarcheologen. Ook de activiteiten van universitaire instellingen in steden zijn beperkt. In de zijlijn worden tenslotte in Arnhem, Delft, Nijmegen, Leeuwarden en andere plaatsen opgravingen uitgevoerd vanuit een plaatselijk museum of AWN-afdeling (de AWN is een vereniging van in de regel kundige amateur-archeologen).

Grootscheeps onderzoek wordt door de ROB verricht in Dordrecht en andere steden in het rivierengebied. Dit is echter thematisch onderzoek (de urbaniseringsproblematiek in het Middennederlands rivierengebied) en het uitgangspunt hierbij is wezenlijk anders dan dat van de gemeentelijk archeoloog. De gemeentelijk archeoloog is in de eerste plaats belast met de zorg voor het totale plaatselijke bodemarchief. Hij is ingebed in het ambtelijk apparaat en werkt bij of nauw samen met de technische diensten als Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken of Monumentenzorg. Binnen het gemeentelijk beleid moet hij zijn onderzoeksbeleid bepalen, daarbij concessies doen en prioriteiten stellen. Vanuit het standpunt van archeologische monumentenzorg is het wenselijk om niet te graven, maar om met de monumentenwet of plaatselijke monumentenverordening in de hand het bodemarchief tegen aantasting te beschermen. In de praktijk van de stadsvernieuwing is dit een illusoir standpunt. Een archeoloog die de aanleg van een bouwput wil tegenhouden, vecht een verloren slag en verliest alleen maar goodwill.

In de huidige praktijk is de archeoloog geslaagd als hij op tijd op de bedreigde plaats een passende opgraving uit kan voeren. Het tempo waarin de stadsvernieuwing plaats vindt, is echter zo hoog, afgemeten aan de capaciteit van de stadsarcheologische dienst, dat niet alle noodzakelijke opgravingen uitgevoerd kunnen worden. Er moet aan de hand van een te formuleren onderzoeksbeleid een keuze uit de opgravingmogelijkheden worden gemaakt. Laten we daarom na deze algemene opmerkingen, die voor elke stad gelden, teruggaan naar 's-Hertogenbosch en de publicatie over het daar verrichte onderzoek.

In het eerste hoofdstuk van 'Van Bos tot Stad' formuleert Hans Janssen zijn onderzoeksbeleid. Het onderzoeksbeleid moet volgens hem gericht zijn op een zo groot mogelijke bijdrage aan de geschiedenis van de stad als geheel. Dat mag niet verward worden 'met het uitvoeren van willekeurige opgravingen in één of meer steden, die het uitvloeisel zijn van onderzoeksprogramma's met een algemene thematiek (zoals "het urbanisatieproces" of "het stadhuis in de middeleeuwen") of gericht zijn op het onderzoek van individuele objecten. Bij de archeologie van de stad is de vraagstelling niet gericht op één onderzoeksthema in één of meer steden, maar op de geschiedenis van één stad als geheel, componenten en hun onderlinge samenhang en, op een hoger niveau van abstraktie, op het fenomeen stad en de mechanismen, die eraan ten grondslag liggen'. Met die opvatting is Hans Janssen, later geassisteerd door Eddy Nijhof en anderen, en in nauwe samenwerking met zijn 'bovengrondse' collega bouwhistoricus Ad van Drunen, aan de slag gegaan.

Met een geweldige inzet is er vanaf het prille begin in juli 1977 tot op de dag van heden ontzaglijk veel werk verzet. Mij is het beeld bijgebleven dat ik op een late zomeravond in 1977 Hans nog aantrof in een lange rioolsleuf op de Markt, onverdroten voortgaand met het tekenen van tientallen meters profiel, want de volgende ochtend moest de sleuf weer dicht.

Deze opgraving, waarmee hij het eerste centrale probleem aanpakte, namelijk dat van het ontstaan van de stad, en aantoonde dat de stad inderdaad tegen het einde van de 12e eeuw in een bos gesticht was, wordt beschreven in het tweede hoofdstuk van zijn boek.

Het eerste hoofdstuk is een algemene inleiding 'Doelstellingen en resultaten'. De volgende vijftien hoofdstukken vormen samen het eerste gedeelte van 'Van Bos tot Stad', waarin verslag wordt gedaan van alle opgravingen en waarnemingen uit de periode 1977-1979. Het tweede deel (hoofdstuk 17 tot en met 30) bespreekt de vondsten en de materiële cultuur. Uiteraard bouwt Janssen voort op incidenteel onderzoek dat voor zijn komst in Den Bosch ondernomen werd. Vondsten uit die tijd, evenals vondsten uit de periode 1980-1981, werden waar nodig en waar mogelijk bij de bespreking meegenomen.

Boeken als 'Van Bos tot Stad' worden niet door één man of vrouw alleen geschreven. Naast stadsarcheoloog Hans Janssen, die als eindredacteur optrad en van wiens hand ook de meeste artikelen zijn, hebben zestien andere auteurs een bijdrage geleverd. De bijdragen zijn onder naam geschreven en duidelijk van elkaar te onderscheiden. Dit in tegenstelling tot vergelijkbare uitgaven als *Opgravingen in Amsterdam* (Amsterdam 1977), waarin de niet gesignde bijdragen als het product van een collectief werden gepre-

senteerd, en 'Van Nederzetting tot Metropool' (Antwerpen 1982), waarin de bijdragen van Tony Oost en anderen niet tot uitdrukking kwamen in de bibliografische anonimiteit van de tentoonstellingscatalogus. Deze bundelachtige opzet van 'Van Bos tot Stad' toont goed aan wat voor veelzijdige kennisbron onze bodem is en met hoeveel aspecten van de materiële cultuur uit het verleden de archeoloog geconfronteerd wordt. Hoewel de archeoloog (uiteraard met zijn assistenten) alleen voor de technische uitvoering van zijn opgraving staat, is hij voor de verwerking en publikatie van zijn vondsten op gespecialiseerde anderen aangewezen. Dat komt in dit boek tot uitdrukking in het eerste deel bij de bespreking van de niet-middeleeuwse perioden en in het tweede deel bij de behandeling van de diverse vondstgroepen, als glas, aardewerk, botten, natuursteen, pijpvaardens beeldjes, pijpen, textiel, leder enzovoort, waarvoor diverse auteurs tekenen. Deze opdeling in specialismen staat borg voor een hoog gehalte van de diverse bijdragen. Heel sterk is ook de relatie die gelegd wordt tussen de archeologie en zusterwetenschappen als geologie, architectuurgeschiedenis en 'gewone' geschiedenis, waarbij ik met dit laatste doel op de verhandeling van Kappelhof over 'testamenten als bron voor de materiële cultuur'. Voor de architectuurgeschiedenis wijs ik op het artikel van Van Drunen, die een overzicht geeft van de 'middeleeuwse kerken', een inventarisatie 'als uitgangspunt voor verder bouwhistorisch en archeologisch onderzoek'. Een schoolvoorbeeld van bovengrondse, muurarcheologie is het verslag van Bart Klück over het Clarissenklooster.

In deze opsomming is al summier aangegeven welke onderwerpen de lezer in dit boek kan verwachten. Het zijn er teveel om er diep op in te gaan. Slechts op enkele wil ik nog in het bijzonder wijzen. Dat zijn de artikelen over de opgravingen in de Postelstraat, in de kerk van Engelen en over het middeleeuwse aardewerk.

Het verslag van de opgraving in de Postelstraat is fascinerend door zijn ontrafeling van een ingewikkelde horizontale en verticale stratigrafie, waarbij vijf perioden en één ophogingsfase werden onderscheiden en een bewoningscontinuïteit aangetoond werd. In dit onderzoek van een uithof van de Abdij van Postel is van de late 12e eeuw tot het midden van de 14e eeuw te volgen hoe de bouwtechniek evolueerde. Wanneer het huis afbrandde, werd op dezelfde plaats een nieuw opgetrokken. Een vakwerkhuis met ingegraven palen maakte plaats rond 1300 voor één met gedeeltelijk geheide palen. Dit werd 25 jaar later vervangen door een houtskelet op bakstenen poeren en na weer 25 jaar (men merke op hoe rampzalig en veelvuldig branden waren in de middeleeuwse stad) door een volledig bakstenen gebouw.

De opgraving in de kerk van Engelen illustreert de vormontwikkeling van zaalkerk tot kruiskerk, die in het verleden al op diverse plaatsen is aangetoond in Zuid-Nederland, maar met een detaillering die oudere opgravingen door de nood der tijden (veelal de periode van kort na de oorlog) niet konden bereiken. Terecht is aandacht gewijd aan het bergend van skeletmateriaal, een aspect van de archeologie dat te lang verwaarloosd is. Het resultaat van het anthropologisch onderzoek kon in 'Van Bos tot Stad' evenwel nog niet gepubliceerd worden. Bij het onderzoek in Engelen zijn de gemeentegrenzen van Den Bosch overschreden. Dit roept de vraag op wat de grens van het werkgebied van een gemeentelijk archeoloog is en moet zijn. Vanuit bestuurlijk, juridisch en financieel oogpunt is het ongebruikelijk dat een gemeentelijk ambtenaar in buurgemeenten gaat opereren. Vanuit historisch oogpunt kan men echter moeilijk al te zwaar tillen aan ambtelijke 'trivialiteiten'. Werkend in een stad is het voor een goed historisch begrip zelfs noodzakelijk voortdurend het verband te leggen tussen stad en platteland. Daarbij bedenkend dat de interactie tussen centrumgemeente en het omringende gebied in de moderne tijd in vele opzichten alleen maar is toegenomen, valt er ook vanuit archeologisch-organisatorisch opzicht (bijvoorbeeld met het oog op de relatie tussen gemeentelijk beroepsarcheoloog en regionale amateurarcheologen) veel voor te zeggen om het instituut 'gemeentelijk archeoloog' te verbreden tot 'streekarcheoloog'. Voor gemeenten met een te klein budget voor een eigen archeoloog zou een samenwerking met buurgemeenten een oplossing kunnen bieden, hetgeen een bijdrage zou kunnen zijn aan de bewaking van ons bodemarchief en aan de oplossing van de werkloosheid onder archeologen. Ook de groeiende behoefte aan archeologische educatie bij het publiek pleit voor de verfijning van het nu nog provinciaal (met ongestructureerd daarin de gemeentelijke archeologen) gespannen net van Nederlandse archeologen. Het valt te hopen dat het voorbeeld Den Bosch-Engelen hier en elders leidt tot een planmatige streekarcheologische aanpak.

Een laatste artikel uit 'Van Bos tot Stad' dat apart gememoreerd dient te worden is dat over het middeleeuwse aardewerk. Het overzicht dat Janssen geeft, overschrijdt de grenzen van 's-Hertogenbosch ruimschoots. De informatie die hij geeft over de ontwikkeling van het middeleeuwse aardewerk en steengoed kan gebruikt worden als een samenvattend overzicht van de sterk toegenomen kennis die we sinds tien jaar (bijvoorbeeld sinds Renaud's *Middeleeuwse Ceramiek* uit 1976) over deze materie verworven hebben. Voor een beperkt lezerspubliek had Janssen zijn inzicht al geventileerd in zijn bijdrage aan *Ceramics and Trade* (R. Hodges and P.J. Davey eds., Sheffield

1983) over het Nederlandse middeleeuwse aardewerk. Dankzij 'Van Bos tot Stad' is deze kennis nu voor een breed Nederlands publiek toegankelijk geworden.

Er zijn de laatste jaren veel en goede boeken over Nederlandse archeologie verschenen. De Nederlandse archeologie heeft veel facetten en het zou onzinnig zijn om *het* beste boek aan te wijzen. Als publikatie op stadsarcheologisch gebied is dit boek in ieder geval on-
overtroffen.

H. STOEPKER

november 1984

R. W. Tieskens, D. P. Snoep e.a., red.

Het kleine bouwen

Vier eeuwen maquettes in Nederland

Terra, Zutphen 1983; 210 p.; afb.; 30 cm;

ISBN 90.6255.149.1; f 34,50

Het is de laatste jaren gelukkig geen zeldzaamheid meer, dat catalogi van tentoonstellingen door hun zeer uitgebreide en vaak voortreffelijke behandeling van de stof een zelfstandig leven lijden. De vrijwel gelijktijdige presentatie in de boekhandel draagt ertoe bij dat de lezerskring beduidend groter is dan de groep bezoekers die zich in het museum van een exemplaar verzekert. Exploitatie-technisch en financieel zitten hier verschillende aantrekkelijke kanten aan, die in elk geval de omvang en dikwijls ook de diepgang van de behandelde materie alleen maar ten goede komen. Hopelijk zet deze tendens van een vruchtbare samenwerking tussen musea en uitgeverwereld zich ook onder het gesternte van bestedingsbeperking voort. Een ander verheugend verschijnsel is dat een goed georganiseerd en geleid samenwerkingsverband inhoudelijk tot optimale resultaten kan leiden. *Het kleine bouwen* is hier een goed voorbeeld van.

Maquettes nemen in Nederland feitelijk een heel bescheiden plaats in, verwaald als ze zijn in de oudheidkamers en museumzalen, een enkele maal als *pièces de résistance* alle aandacht opeisend, dan wel onopvallend, wat wezensvreemd als 'eenling' tussen schilderijen en prenten. De bezoekers beschouwen de maquette meer als een curiosum, waaraan men voorbijschuifelt of waardoor men verrast wordt, door nieuwsgierigheid geprikkeld. Om aan dit laatste tegemoet te komen, is men nooit veel verder gegaan dan het geven van wat summier informatie. Het is dan ook een goede gedachte geweest om een selectieve keuze van die eenlingen eens bij elkaar te zetten, en wat meer is, ze grondig te bestuderen. Het is opmerkelijk, dat in Nederland naar verhouding zo weinig materiaal bewaard is gebleven. Ofschoon de stedelijke overheden en ook bepaalde diensten van de Rijksoverheid, in het verleden en thans deels nog, de in hun opdracht uitvoer-

de maquettes zorgvuldig in modellenkamers bewaarden, is er voor wat betreft de eerstgenoemde categorie maar betrekkelijk weinig in situ bewaard gebleven. Wat nièt om welke reden dan ook verloren ging, is meestal doorgeschoven naar stedelijke collecties. Daarnaast beschikken oude (semi-)openbare instellingen ook nog over enig materiaal. In steden als Amsterdam, Leiden en Utrecht is het maquettebezit zelfs vrij aanzienlijk qua omvang en importantie. Dit was voor het Centraal Museum in Utrecht aanleiding om de collectie bouwmodellen eens goed te documenteren, hetgeen vervolgens leidde tot het organiseren van een tentoonstelling die een min of meer representatief doorsneebeeld zou tonen van de maquettebouw vanaf het begin van de 17e eeuw tot heden. De belangrijkste aanzet werd gegeven door drs. R. W. Tieskens, die gebruik maakte van het door hem eerder ten behoeve van een doctoraalscriptie verzamelde materiaal, dat het uitgangspunt werd van de expositie. Aangezien men vier eeuwen maquettebouw op een grondige, maar ook evenwichtige wijze wilde behandelen, werd een beroep gedaan op een brede kring van architectuur-historisch geschoolde auteurs, die elk een of meer modellen voor hun rekening namen. In totaal namen 16 auteurs – inclusief de uit drs. R. W. Tieskens, dr. D. P. Snoep (conservator van het Centraal Museum en initiatiefnemer) en G. W. C. van Wezel bestaande *editorial board* – deel aan de beschrijving van de maquettes.

Bij de beschrijving van de diverse modellen is men uitgegaan van een vast stramien dat, hoewel hier en daar verlaten of ten dele gevolgd, een houvast geeft aan de lezer. Allereerst worden de meer technische gegevens over materialen, maat en schaal gepaard aan een beschrijving die is toegespitst op de vorm, opbouw, constructie en afwerking van het behandelde model. Met behulp van een zeer gedetailleerde vakterminologie wordt het object in woorden gevat. Vervolgens wordt het gebouw of bouwonderdeel behandeld waarvoor de maquette vervaardigd werd – althans wanneer het model ook is gerealiseerd. Men tracht het object in zijn architectuurhistorische context te plaatsen. Tenslotte onderwerpt men het model zelf nog eens aan een historisch onderzoek, waarbij het zo mogelijk archivalisch wordt gereleveerd en gegevens over herkomst, makers, bestemming etc. worden getoetst. Zo is een bundel van zelfstandig leesbare, kleine monografieën ontstaan met een zeer hoge graad van documentaire waarde, die op zich weer model staan voor een hopelijk toekomstige beschrijving van de niet uitverkoren c.q. nog niet gesignaleerde maquettes met name in particulier bezit.

Veel van zijn waarde dankt 'Het kleine bouwen' aan de uitstekende illustraties en de fraaie, overzichtelijke lay-out. Naast de modellen geven talrijke foto's

van de bouwwerken zelf en van de topografische en archivalische opnamen een onmisbaar aanvullend beeld voor het kunnen lezen van de tekst. De heren Paul van Galen en Ton Schollen verdienen een apart compliment voor de wijze waarop zij in vaak uiterst moeilijke omstandigheden de modellen met licht en lens te lijf zijn gegaan.

De plaatsruimte ontbreekt om de grote diversiteit aan modellen hier nader te behandelen en hun spreiding over de eeuwen aan te geven. Daarvoor is het aanbod aan presentatie-, studie-, detail- en constructiemodellen te groot. Het beeld zou slechts worden vertekend. Aparte vermelding verdient wel de door Tieskens geschreven uitvoerige inleiding, welke onder de titel 'Omdat teyckeningen niet soo tot ons spreken als een model' een uitvoerig, goed gedocumenteerd en zeer aantrekkelijk geïllustreerd beeld schetst binnen een breed historisch perspectief van de opkomst, het gebruik, de functie en de diverse soorten van modellen. Het is een zeer instructieve inleiding en tevens samenvatting waarbij de schrijver zich een uitstekend modelleur toont van een tot nu toe te fragmentarisch behandelde materie.

A. SCHULTE

november 1984

M. Beek

Drie eeuwen Amsterdamse bouwkunst

Catalogus van architectuurtekeningen in de verzameling A. A. Kok

Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam 1984;
146 p.; afb.; 24 cm; ISBN 90.71006.01.8

Door deze catalogus wordt een gedeelte ontsloten van de Atlas van Amsterdam, die de architect A. A. Kok, voornamelijk tussen 1920 en 1940 bijeenbracht en die in 1981 door het Gemeentearchief werd verworven. Tegelijk met deze catalogus publiceerde de schrijfster, Marijke Beek, een artikel over Abel Antoon Kok (1881-1951), in het maartnummer van het tijdschrift *Ons Amsterdam* (1984), waarin meer biografische gegevens verwerkt werden dan in de inleiding van de catalogus. De catalogus bevat 104 nummers die elk betrekking hebben op een of meer bouwkundige tekeningen van een bepaald gebouw. In totaal worden er dan ook 166 bouwkundige tekeningen besproken, waarvan 20 zijn afgebeeld als illustratie in de tekst. De hele collectie is echter weergegeven op een zestal negatieven die achter in het boek te vinden zijn en die met behulp van een vergrootglas of leesapparaat een hoofddruk van elk der tekeningen mogelijk maken.

De Atlas van Amsterdam van Kok was op de gebruikelijke manier in buurten ingedeeld; alleen de stadskarten waren apart, chronologisch geordend.

Doordat de bouwkundige tekeningen in de topografische ordening waren ondergebracht was de samenhang in het materiaal vaak verstoord. De bouwwerken van één architect werden over de stad verdeeld, de werken buiten Amsterdam kwamen terecht in de Atlas van Nederland, welke niet door het Gemeentearchief werd verworven. Ontwerpen voor buitenplaatsen van Amsterdammers, ontwerpen van Amsterdamse architecten buiten de stad, welke beide categorieën tot de Amsterdamse architectuur in de ruimste zin van het woord gerekend moeten worden, zijn daardoor uit het beeld verdwenen. Erger nog was dat het topografische systeem geen plaats bood aan tekeningen van onbekende gebouwen; slechts in de mappen buiten de Singelgracht duldde Kok enkele onbekende ontwerpen. Nu zijn de meeste bewaard gebleven architectuurtekeningen van voor ca. 1825 ongesigneerd, ongedateerd en onbenoemd. Ook Kok bezat een aantal van deze eeuwig onbekende, blijkens zijn boekje 'Amsterdamsche Woonhuizen' (4e druk; 1946). Zij vonden geen plaats in de Atlas van Amsterdam. Hierdoor heeft slechts een kwart van de nummers uit de catalogus betrekking op tekeningen van voor 1825.

De topografische indeling waarin de verzamelaar Kok het bouwkundig materiaal had ongebracht was uiteraard voor de indeling van de catalogus onbruikbaar. Op papier werden de tekeningen weer gerangschikt onder de naam van de architect, die het betreffende bouwwerk ontworpen had. Erg mooi kwam ook deze indeling niet uit. Van veel bouwwerken is de bouwmeester onbekend, zodat bijna een kwart onder de anonieme nummers gerangschikt moest worden. Bovendien bevat de collectie nogal veel latere opmetings- of studietekeningen van bekende gebouwen, welke dan niet ondergebracht zijn op de naam van hun vervaardigers, doch op die van de oorspronkelijke architect. Hierdoor is de 17e eeuw in de catalogus sterker vertegenwoordigd dan in het tekeningenbestand. De uitvoerige indexen die aan het eind van de catalogus zijn opgenomen maken het nazoeken echter eenvoudig. Toch blijft de vraag of een chronologische indeling van het materiaal geen duidelijker beeld zou hebben opgeleverd.

De catalogus Kok is een nakomeling van de catalogus van de collectie Olie die C. C. G. Quarles van Ufford in 1972 liet verschijnen. Het belang van oudere architectuurtekeningen wordt de laatste jaren steeds meer ingezien, hetgeen onder meer blijkt uit de catalogus van de tentoonstelling 'Universiteit & Architectuur; ontwerpen ten behoeve van de Leidse universiteit 1600-1900' uit 1979. Gezien de grote betekenis die dergelijke tekeningencollecties hebben voor de geschiedenis van de Nederlandse bouwkunst is het te hopen dat spoedig meer verzamelingen op deze wijze ontsloten worden. Men moet dan echter wel de vraag

stellen of in de wijze van beschrijven van de tekeningen niet enkele verbeteringen kunnen worden aangebracht.

Tot nu toe wordt de beschrijvingswijze van topografische tekeningen gevolgd, waarbij eerst de techniek en daarna de bladmaat vermeld wordt. Het laatste gegeven lijkt mij voor bouwkundige tekeningen van weinig belang. Het eerste wat van elke bouwkundige tekening na de opgave van de techniek genoemd moet worden is de schaal waarop getekend is. Deze schaal is van belang om te weten met welk doel de tekening gemaakt werd, immers over het algemeen wordt in de ontwerpfase op kleiner schaal getekend dan wanneer het project voor uitvoering wordt klaargemaakt.

Na ca. 1825, wanneer men het metrieke stelsel gaat gebruiken, is de schaal eenvoudig vast te stellen, bovendien wordt deze dan meestal op de tekeningen vermeld. Bij oudere tekeningen is door een maatstok op het blad aangegeven wat de maatvoering is. Deze schaalstokken, waarbij meestal geschreven staat in welke voetmaat gewerkt werd, zijn zeer verschillend van opzet. Zij verdienen nauwkeurig beschreven te worden omdat ze van betekenis zijn voor de datering van de tekening en het bepalen van het milieu waaruit deze afkomstig is. Wanneer de lengte van de maatstok in millimeters wordt vermeld is het niet moeilijk de schaal vast te stellen waarop getekend is. Ook zou het zin kunnen hebben de watermerken van het gebruikte papier te vermelden, zij kunnen van belang zijn voor de datering, streek van herkomst en voor het samenvoegen van uit elkaar geraakte series.

Bij de architectuurtekeningen van voor ca. 1825, in het bijzonder bij die welke ongesigneerd, ongedateerd en onbenoemd zijn, is het moeilijk na te gaan welke plaats zij in het bouwproces innamen. Er zijn tekeningen die hebben gediend voor een bouwproject, zoals voorstudies, variant ontwerpen, definitieve plannen en bestektekeningen. Hierbij zouden ook nog copieplannen van andere gebouwen gevoegd kunnen worden die ten dienste van de opdrachtgevers gemaakt werden. Dan zijn er tekeningen die gebruikt werden bij het beheer van de gebouwen, zoals banken- en gravenplannen in kerken en rioleringstekeningen bij grote gestichten. Bovendien zijn er verbouwings- en opmetingstekeningen. Veel van de bewaard gebleven bouwkundige tekeningen hebben echter alleen een rol gespeeld bij het onderwijs in de bouwkunde. Daar had men behoefte aan voorbeelden van gebouwen, kappen of trappen, die dan door de ambachtsjongens op meer of minder onbeholpen wijze werden nagetekend. Ten slotte zijn er ook van dergelijke tekeningen met didactische waarde die gemaakt werden om in druk te verschijnen. Vaak zal men slechts een vermoeden kunnen uitspreken met welk soort tekening men te doen heeft.

Van de tekeningenproductie van voor 1800 bleef in de archieven van de opdrachtgevers slechts weinig bewaard. Er zijn in ons land vrijwel geen archieven van opdrachtgevers, zoals steden, stadhouders en particulieren, waarin belangrijke series bouwkundige tekeningen van voor ca. 1775 voorkomen.

Niet alleen in de archieven van de opdrachtgevers konden architectuurtekeningen een laatste rustplaats vinden, ook bouwkundigen hielden er portefeuilles met tekeningen op na. Over het algemeen waren bouwkundigen zuinig op de tekeningen die zij in hun opleidingstijd hadden gemaakt. Van de belangrijkste ontwerpen die zij later zelf vervaardigden werden eveneens tekeningen bewaard. Deze tekeningen gebruikten zij, net als de voorbeeldenboeken, bij hun werk; zij dienden als uitgangspunt voor nieuwe projecten, ter bespreking met opdrachtgevers en als lesmateriaal voor tekenleerlingen. Dergelijke werkportefeuilles groeiden soms gedurende enkele generaties. Wanneer er geen opvolgers waren werden zij geveild, vaak tegelijk met de architectuurboeken. Kopers waren dan collega's die er ideeën voor hun werk uit meenden te kunnen putten. Helaas ontbraken in ons land de verzamelaars van architectuurtekeningen, die in andere landen wel aanwezig waren en die de tekeningen van bekende bouwmeesters verwierven en daarmee voor ondergang behoedden.

Bij ons werden de tekeningen slechts gezien als gebruiksmateriaal waarvan de oudste als te oudmodisch en onbruikbaar zullen zijn weggedaan en de jongere series door het gebruik vaak incompleet raakten. Deze werkportefeuilles verloren in de tweede helft van de 19e eeuw geleidelijk aan betekenis, toen een brede stroom van de fraaiste plaatwerken van de drukpersen rolden en alle stijlen uit alle landen onder handbereik van elke bouwkundige brachten. Een beperkt aantal overleefden op zolders en werden later als grote schatten weer ontdekt. Een van dergelijke bewaard gebleven werkportefeuilles zou de collectie Olie kunnen zijn. De grote samenhang van het materiaal – 18e-eeuwse Amsterdamse tekeningen – en de familieband tussen de belangrijkste architecten waarvan het werk in deze collectie bewaard bleef (Husly, Otten Husly, Leendert en Roelof Viervant) wekt bij ons het vermoeden dat althans het grootste deel van deze verzameling als een werkportefeuille van één architectenfamilie beschouwd mag worden; collecties van verzamelaars tonen een wisselvalliger beeld.

Nu de verzameling van bouwkundige tekeningen van Amsterdamse te localiseren bouwwerken uit de collectie A. A. Kok door de catalogus van Marijke Beek op zo zorgvuldige wijze is opengelegd kunnen wij ons niet aan de indruk onttrekken dat ook Kok begonnen moet zijn met op de gebruikelijke wijze een werkportefeuille te vormen. De oudste aankoop die in

de catalogus te vinden is, de veertien ontwerpen van de architect A. C. Bleijs die Kok in 1903 verwierf, is tevens de grootste serie van één architect die in de verzameling te vinden is. Toen de zestigjarige Bleijs zich in 1903 uit de zaken terugtrok werd zijn bureauinventaris en de tekeningen van zijn bouwwerken geveild. Een dergelijke verkoop van de tekeningen van een bekend bouwmeester, die voordien vaker voorkwam, werd door de tijdgenoten toen als iets bijzonders beleefd. In de Bouwwereld van 1912 spreekt Leliman er, in zijn bekende betoog voor een architectuurmuseum, terloops nog schande van. Hij kon daarbij nog niet vermoeden dat juist door deze veiling de tekeningen van Bleijs zoveel beter bewaard zouden blijven dan die van vele andere architecten die hun portefeuille hadden overgelaten aan een jongere opvolger of aan hun familie. Zelfs beter dan de verzameling van Leliman zelf, die deze naliet aan de instelling waar naar zijn mening de Nederlandse architectuurtekeningen thuis hoorden, namelijk de T.H. te Delft, waar deze omstreeks 1955 uit onbegrip is opgeruimd.

Voor de jonge Kok moet Bleijs, die in een zeer persoonlijke renaissance stijl bouwde, een lichtend voorbeeld zijn geweest. Bleijs timmerde aan de weg, zijn ontwerpen werden in vele tijdschriften gepubliceerd en het was in die jaren nog geenszins duidelijk dat deze wijze van bouwen zo spoedig tot het verleden zou gaan behoren. Kok bediende zich dan ook in zijn vroege werk nogal eens van details, die in de omgeving van Bleijs heel goed pasten.

Ons vermoeden dat Kok aanvankelijk begon met het opbouwen van een werkportefeuille wordt nog versterkt doordat de tweede bouwmeester waarvan hij veel tekeningen bezat, de in 1901 overleden IJ. G. Bijvoets was. Ook hier is de mogelijkheid dat Kok deze tekeningen heeft verkregen aan het einde van zijn studietijd en het begin van zijn loopbaan als architect. Dit werk van oudere collega's verloor echter in korte tijd zijn waarde voor de bouwpraktijk en later is het dan ook duidelijk de verzamelaar Kok die de aankopen verricht. Veel materiaal uit de periode die zijn grote liefde had en die hij door zijn vele restauraties zo goed kende, de 17e en 18e eeuw, zou hij daarbij niet verwerven.

Nu is het opvallend dat Kok in de periode dat hij actief de veilingen bezocht, zo ongeveer tussen de jaren 1915 en 1940 erin slaagde een zeer bijzondere collectie kaarten over Amsterdam te verwerven, doch op het gebied van architectuurtekeningen slechts tot een bescheiden verzameling gekomen is. Er zijn in die jaren ook weinig andere collecties van architectuurtekeningen gevormd. Wij kennen alleen de verzameling van ir. J. Leupen, die een 40tal anonieme 18e-eeuwse ontwerp-tekeningen bevat, waaronder een aantal van hoge kwaliteit. Wij moeten hieruit de conclusie trekken dat

de architectuurtekeningen die in deze periode op de markt kwamen gering in aantal en jong in jaren waren. Zo bevat de collectie Kok over de periode van voor 1825 weinig materiaal en voor de periode daarna veel. Maar over deze latere periode is in de Amsterdamse archieven eveneens veel te vinden. Wij stellen ons daarom de vraag welke aanvullingen bevat de nu ontsloten collectie architectuurtekeningen van Kok voor de kennis van de Amsterdamse bouwkunst?

Van de vier nummers uit de catalogus die 17e-eeuwse tekeningen betreffen maakt de tekening voor de in 1636 opgetrokken St. Anthonispoort de indruk het oorspronkelijke ontwerp te zijn. Daarbij vergeleken zijn de tekeningen van dit gebouw die in het Gemeentearchief bewaard bleven van de hand van een leerling. Nog belangrijker is het ontwerp voor de toren van de Nieuwe Kerk uit het midden van de 17e eeuw. Er is overigens geen enkele reden om hier in het bijzonder aan Jacob van Campen te denken. Immers het was toen gebruikelijk dat bouwmeesters, vaak ongevraagd, een ontwerp voor een aan de orde zijnd bouwproject inleverden. De beide andere 17e-eeuwse bladen, een plattegrond van de fundering van de in 1659 gebouwde Muiderpoort en een blad waarop de bekende etsen van Stalpaerts Zeemagazijn tot een geheel zijn verenigd, voegen minder aan de kennis van dit tijdperk toe. Wat de 18e eeuw betreft vormt de collectie Kok ronduit een teleurstelling. Van de nummers van de catalogus die tekeningen uit de 18e eeuw betreffen zijn de meeste natekeningen van 17e-eeuwse bouwwerken en vermoedelijk gebruikt bij het tekenonderwijs. Tevens zijn er enkele bankenplannen van Wester-, Zuider- en Amstelkerk; tekeningen die nauwelijks als architectuurtekeningen te beschouwen zijn.

Belangrijk materiaal is er eerst uit het einde van de 18e eeuw. De voorgevel van het project waarmee Jacob Otten Husly in 1787 de prijsvraag voor het gebouw van Felix Meritis won is hier eindelijk boven water gekomen en vormt een waardevolle aanvulling op de andere tekeningen van dit gebouw, die reeds in het Gemeentearchief aanwezig waren. Van veel betekenis is ook het schouwburgontwerp dat de Arnhemse stadsbouwmeester R. R. Viervant in 1791 maakte en

dat te zamen met een ander ontwerp van een der leden van de familie Viervant door Kok op het perceel Keizersgracht 382 was geplaatst. Op scherpzinnige wijze haalt de schrijfster beide ontwerpen uit elkaar. Het is een geluk dat dit niet eerder door Kok gebeurd is, want dan zou het door R. R. Viervant gesigeneerde ontwerp als een niet te localiseren project uit onze gezichtskring zijn verdwenen.

De verzameling van architectuurtekeningen van Kok en de catalogus van Marijke Beek zijn van belang voor de periode van na 1825. Zij vormen een aanwinst voor onze kennis van dat tijdperk. Van veel betekenis is een zestal ontwerpen van ca. 1840, die Kok verwierf op de veiling Hartkamp in 1924 en die afkomstig moeten zijn uit de omgeving van Publieke Werken. Daarbij is een schetsontwerp voor de Willemspoort (1838), ontwerpen voor een viertal barrières, een funderingstekening voor de nieuwe Beurs uit 1840, alsmede een ontwerp van architect Hana uit 1852. Voor een bijzonder belangrijk project, het Zeemanshuis aan het Kadijksplein uit 1852, worden we door twee in deze collectie aanwezige voorstudies veel wijzer. Verder is er voor de tweede helft van de 19e eeuw werk te vinden van Amsterdamse bouwmeesters als Sevenhuijsen, Gosschalk en Salm. De vele tekeningen van Bijvoets en Bleijs die Kok verwierf noemden wij reeds.

Zo biedt de consciëntieuze ontsluiting van de architectuurtekeningen die tot nu toe moeilijk toegankelijk waren in de uitgebreide Atlas van Amsterdam van Kok vooral voor de 19e eeuw een aantal belangrijke aanvullingen op onze kennis. Wanneer we bedenken dat de architectuurgeschiedenis van negentiende en twintigste eeuw gedomineerd wordt door de bouwkundige ontwerpen, terwijl de architectuurgeschiedenis uit de periode daarvoor beheerst wordt door het onderzoek aan de gebouwen, dan beseffen we het nut van een dergelijke catalogus. Wij eindigen dan ook met het uitspreken van de hoop dat dit boek navolging zal vinden en dat meer collecties op deze wijze ontsloten zullen worden. Voor de verdere ontwikkelingen van de architectuurgeschiedenis zijn dergelijke catalogi onmisbaar.

R. MEISCHKE

februari 1985

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

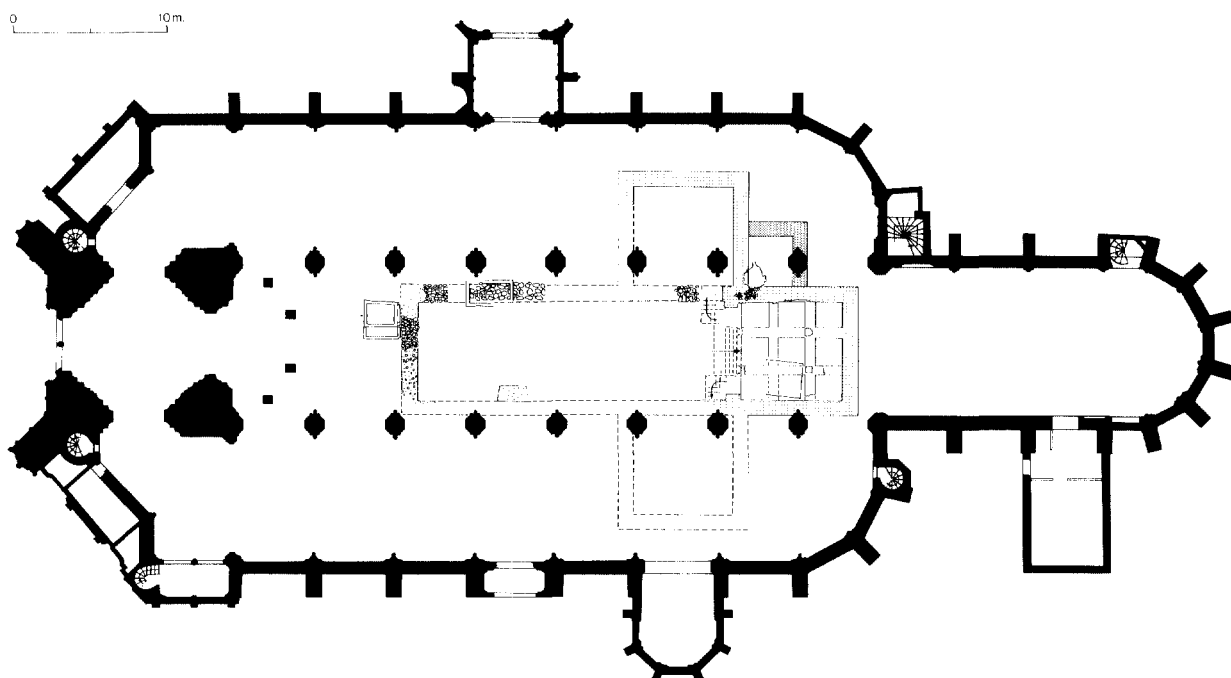
GELDERLAND

De St. Maartenskerk te Zaltbommel

Een opgraving in de Sint Maartenskerk te Zaltbommel leverde de ontdekking op van een tufstenen kruiskerk uit vermoedelijk de 11e eeuw. Van een nog oudere kerk werden geen bouwresten, maar wel de bijbehorende begravingen teruggevonden. Buiten de kerk aangetroffen bewoningssporen gingen terug tot het begin van de jaartelling. Uit bezorgdheid over mogelijke vertraging in de herstelwerkzaamheden zag het er aanvankelijk niet naar uit dat de restauratie kon wor-

den aangegrepen voor een oudheidkundig bodemonderzoek. Dit viel uiteraard zeer te betreuren, niet alleen gezien de hoge ouderdom van Zaltbommel als marktplaats maar ook wegens de indrukwekkende hoeveelheid tufsteen welke als bekleding was benut bij de bouw van de huidige kerk en toren, welk materiaal, secundair toegepast, op het bestaan van een forse tufstenen voorganger wees (afb. 1).

Toen het koor in de eerste herstelfase onder handen genomen werd moest de ROB noodgedwongen verstek laten gaan, doch als pleister op de wonde kon worden waargenomen dat de koorvloer zozeer door 17e- en 18-eeuwse grafkelders was ondermijnd dat

Afb. 1. Grondplan van de St. Maartenskerk te Zaltbommel met aanduiding van de voorafgaande tufstenen kruiskerk met crypt. In de oksel van het noorder dwarschip en het onderkelderde koor de naderhand toegevoegde, bakstenen klokkentoren (tekening ROB, Amersfoort).

daar voor oudheidkundigen weinig eer aan te behalen zou zijn geweest. In een later stadium kon echter toch nog tijd worden ingeruimd voor een beperkt onderzoek met de spade, waarvan dankbaar gebruik werd gemaakt. Van 29 juni tot 21 juli en vervolgens van 9 september tot 2 oktober 1981 werd de mogelijkheid geschapen tot het graven van enkele putten in het oostelijke uiteinde van het middenschip alsmede het aansluitende uiteinde van de noorder zijbeuk. Ook hier bleken grafkelders bijzonder hinderlijk te zijn door hun grote diepte en omvangrijk oppervlak. Daarnaast zaten de pijlerfunderingen danig in de weg met hun zich breed vertandende voetingen zodat er uiteindelijk maar weinig manoeuvreerruimte overschoot. Desondanks waren de uitkomsten buitengewoon verrassend. Wat niemand ooit had kunnen bevroeden: Zaltbommel was eenmaal een kerk met een crypt rijk geweest! Deze krocht had zich bevonden onder het verhoogde koor van een vroeger, tufstenen kerkgebouw en bezat een vierkante grondslag. De crypt was overdekt geweest met negen kruisgewelfjes, welke werden geschraagd door twaalf, op vier zuiltjes rustende gordelboogjes. Deze zuiltjes en boogjes waren weliswaar niet meer voorhanden doch hun aanwezigheid kon worden gereconstrueerd aan de hand van de wél bewaard gebleven grondslagen ervan. Een van de, uit zandsteen gehouwen basistrommels der zuiltjes was nog 'in situ' gebleven en is bij de restauratie in het zicht gelaten door het uitsparen van een verticale kijk-schacht in de bodem van de huidige middenbeuk.

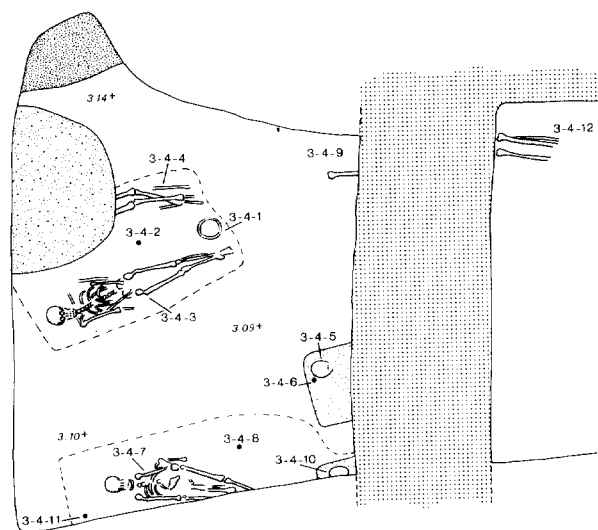
Voortgezet onderzoek leerde dat de tufstenen kerk éénschepig was geweest en twee, gelijktijdig met het schip opgetrokken dwarsschepen had gehad, even breed en diep als het onderkelderde koor. Dit koor werd vanuit de viering bereikt door een zes treden tellende stenen trap, ter weerszijden waarvan twee smalere stenen trappen naar de crypt afdaalden, conform de thans nog aanwezige voorzieningen in de St. Pieterskerk te Utrecht en de St. Lebuinuskerk te Deventer. De traptreden waren niet meer aanwezig, maar hadden hun afdrukken in het omvattende metselwerk achtergelaten. Laatstgenoemde twee kerken zijn veel royaler van afmeting dan de tufstenen St. Maartenskerk te Zaltbommel en bovendien drieschepig. De vierkante traveemaat van de éénschepige kerk te Zaltbommel komt overeen met de deels bewaard gebleven tufstenen St. Nicolaaskerk te Utrecht, welke géén crypt bezat maar wél drieschepig was. De Zaltbommelse cryptkerk was derhalve van eenvoudiger karakter dan haar Utrechtse tegenhangers, maar zal toch wel uit hetzelfde tijdsgewricht dateren, in casu de 11e eeuw. Aan de bouw van de tufstenen kapittelkerken van St. Pieter, St. Jan en St. Paul te Utrecht alsmede de tufstenen kapittelkerken van St. Lebuinus te Deventer en St. Willibrord te Emmerik is de naam van

bisschop Bernold (1027-1054) als bouwheer verbonden.

Niet alleen de maat van de vierkante traveeën te Zaltbommel — 6,60 x 6,60 meter binnenwerks — maar ook de lengte van het schip was aanzienlijk geringer dan die van de kapittelkerken. Dit besloeg drie traveeën, waarbij dan nog de koortravee benevens de beide zijtraveeën aansloten. De lengte van de tufstenen kerk bedroeg in haar geheel, buitenwerks gemeten, bijna 30 meter. Zij paste juist binnen de kolommen van de huidige basiliek, de twee dwarspanden buiten beschouwing gelaten. In de oksel van het noorder dwarspand en het koor werd naderhand een toren opgetrokken, onder gebruikmaking van het opgaande werk der aansluitende kerkmuren. Naar het bouw materiaal te oordelen — rode moppen van het formaat 8 x 16 x 32 cm — dateert deze okseltoren uit de 13e eeuw. Een aansluitende westtoren ontbrak. Vanuit de Kerkstraat, welke uit noordelijke richting aanloopt op het noorderportaal van de huidige kerk, moet men een redelijk uitzicht hebben gehad op het bovineinde van de toren, waarin enige luiddokken gehangen zullen hebben en waarin mogelijk tevens een uurwerk was aangebracht.

Verondersteld mag worden dat de verheffing van de St. Maartenskerk tot kapittelkerk aanleiding vormde tot de vervanging der tufstenen kerk door de tegenwoordige. Deze verheffing vond plaats in 1304 maar dit houdt nog niet in dat met de nieuwbouw meteen een aanvang werd gemaakt. Vast staat dat men allereerst een nieuw koor bouwde achter de tufstenen kruiskerk. De stadsbrand van het jaar 1368, waarvan ook de kerk het slachtoffer werd, zal de voortgang der nieuwbouw sterk hebben beïnvloed of versneld. Doorgaans wordt aangenomen dat het nieuwe koor reeds vóór de stadsbrand was voltooid en in 1368 ook uitbrandde. De bouw van het schip met de zijbeuken en de toren zouden in verschillende fasen volgen, deels nog in de 14e, deels eerst in de 15e en zelfs nog 16e eeuw. Bij de voltooiing van het koor zag men zich genoodzaakt de oude koorsluiting weg te breken en de verhoogde vloer van het oude koor te verlagen tot het peil van het oude kerkschip, waarbij de crypt moest worden opgeofferd. De bij deze werkzaamheden beschikbaar komende tufsteen werd opnieuw benut als bekleding van de onderste geledingen der steunberen van het nieuwe koor. De volledige afbraak van de tufstenen kerk na 1368 leverde voldoende tufsteen op om daarmee de gehele buitenhuid van de nieuwe kerk plus de toren op te sieren.

Of de teruggevonden tufstenen kerk de oudste ter plaatse is geweest valt te betwijfelen. In een oorkonde uit 999 schenkt keizer Otto III aan het Utrechtse St. Maartenskapittel het rechtsgebied van de 'villa Bome-la' met alle daaraan verbonden emolumenten als de al-

Afb. 2. Onderste vlak van de opgravingsput in het westelijke uiteinde van het middenschip der huidige basiliek met aanduiding van de westelijke sluitgevel der tufstenen kruiskerk. Bij het uitgraven der fundering voor deze sluitgevel werden bijzettingen uit een ouder grafveld doorsneden. Hieruit blijkt dat aan de tufstenen kruiskerk een ouder bouwwerk vooraf moet zijn gegaan (tekening ROB Amersfoort).

daar geheven tollen, de muntslag en de heffing op de aangevoerde 'grut', een kruid dat onmisbaar was bij de bierbrouwerij voordat het door de hop vervangen werd. Uit de bewoordingen van het keizerlijk charter valt af te leiden dat Zaltbommel in het jaar 999 al een handelsplaats van enige allure moet zijn geweest en ongetwijfeld reeds een kerk of kapel rijk was, zo niet uit steen, dan toch uit hout opgetrokken. Op zoek naar de westelijke sluitmuur van de tufstenen kruiskerk tijdens de in januari 1983 voortgezette derde campagne en de van 21 mei tot 15 juni 1984 durende vierde campagne kwam niet alleen de fundering aan het licht van de westelijke sluiting, maar ook op een diepte van circa 1,80 m onder het huidige loopvlak een aantal menselijke skeletten, welke personen reeds vóór de bouw van de tufstenen kerk ter aarde moeten zijn besteld (afb. 2). De funderingssleuf bevond zich iets ten oosten van het tweede kolommenpaar van de huidige kerk en doorsneed een grafveld van christelijke signatuur. Dit grafveld kan slechts hebben behoord bij een nog oudere kerk dan de tufstenen kruiskerk met haar crypt. De omstandigheden lieten helaas niet toe naar de plaats van deze alleroudste kerk te zoeken. Vermoedelijk was deze bescheiden van afmetingen en lag ze binnen de tufstenen opvolgster. Ook kan zij daarnaast hebben gestaan. Vergelijkbare bevindingen

deden wij in 1958 op tijdens de opgravingen binnen de St. Maartenskerk te Tiel, waar eveneens een grafveld werd doorsneden door het oudste tufstenen kerkje, doch waar evenmin gelegenheid bestond, aard en plaats van dit allereerste kerkje gewaar te worden. Wél kon worden vastgesteld dat de vaste, onverwerkte bodem, bestaande uit zandige rivierklei, door de eerste begravingen tot een diepte van circa 2,50 m beneden de huidige kerkvloer was doorspit.

Door het graven van een proefput buiten de kerk, op korte afstand ten noordoosten van het koor, kon worden waargenomen dat hier de niet door ingravijnen verstoorde ondergrond tot circa 2,75 m beneden de grasmat opliep en eveneens uit rivierklei bestond. Hierop rustten verscheidene, door mensenhand beïnvloede aardlagen, doorspekt met huisdierbotten, aardewerkscherven en andere sporen van menselijke bedrijvigheid, aanvangende bij het begin onzer jaartelling en ononderbroken voortgaande tot aan het tijdstip der eerste menselijke bijzettingen in de 10e eeuw, op een diepte van circa 1,50 m onder het maaiveld. Dit rijst thans op tot circa 5,20 m boven NAP, het hoogste punt binnen de stad, afgezien van de Waaldijken en stadsvesten.

Mogen tal van vragen over de bouwgeschiedenis van de St. Maartenskerk zowel als het ontstaan van de stad Zaltbommel zelf door de opgravingen niet beantwoord zijn, ondanks de noodgedwongen beperkingen hebben deze toch wel vrucht opgeleverd en kunnen wij de architect zowel als de kerkvoogdij erkentelijk zijn ons daartoe de kans te hebben geboden.

ROB AMERSFOORT
H. HALBERTSMA

GRONINGEN

Een mesolithische pleisterplaats bij Nieuwe Pekela

Sinds 1982 zijn in het kader van de archeologische inventarisatie van het Groninger deel van het *Herinrichtingsgebied Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën* vele vindplaatsen van bewerkte vuursteen geregistreerd. Ze worden in het voormalige hoogveengebied veelal aangetroffen op dekzandverheffingen en dateren in het Groninger deel van de Veenkoloniën voornamelijk uit het Mesolithicum. In deze periode raakten de hier liggende dekzanden al met veen overgroeid, zodat jongere vondsten van de minerale ondergrond niet te verwachten zijn.

Door de aanleg van het kanaal Veendam – Musselkanaal verdwijnen verscheidene mesolithische vindplaatsen geheel of gedeeltelijk. Eén van die vindplaat-

sen bevindt zich aan de rand van het voormalige Hoetmansmeer (gem. Nieuwe Pekela), een waterplas die omstreeks 200 jaar geleden werd drooggelegd. Deze vindplaats omvat in feite een enkele honderden meters lang en enige tientallen meters breed complex van vindplaatsen op een uitgestrekte, markante dekzandrug, waartegen hier en daar nog veen uitwigt. Een gedeelte van dit vondstcomplex was door de aanleg van het kanaal tot verdwijnen gedoemd. In het kader van een reeks waarnemingen in het in 1984 uitgegraven kanaalvak werd dit bedreigde areaal, ongeveer 75 x 100 m groot, tijdens een opgraafcampagne gedetailleerd onderzocht. Het totale onderzoek in het kanaalvak droeg in belangrijke mate bij tot de kennis van de mesolithische exploitatie van de vlakte oostelijk van de Hunze, een archeologisch nog vrijwel onbekend gebied.

Tijdens de opgraving werden ondermeer vier min of meer duidelijk begrensde concentraties van bewerkte vuursteen aangetroffen. Dit materiaal is weliswaar nog niet geheel geanalyseerd, maar globaal beschouwd horen de aangetroffen werktuigen typologisch in het Boreale Mesolithicum thuis. Tevens werden verspreid over het onderzochte areaal een veertigtal haardkuilen ontdekt en bemonsterd. De verkoolde inhoud ervan wordt momenteel onderzocht met het oogmerk gegevens te verzamelen over ondermeer de absolute datering van de pleisterplaats(en), over eventueel in de haardkuilen aanwezige voedselresten en over het toenmalige bosbestand, dat zich in de vergaarde brandstoffen voor een deel zal weerspiegelen. Ander, niet-verkoold organisch materiaal als bot en hout, zoals ondermeer voor het maken van werktuigen zal zijn gebruikt, werd niet gevonden. Aangezien we rekening moeten houden met een flinke tijdsspanne tussen bewoning en veengroei op de rug, was het conserverend milieu hiervoor kennelijk niet gunstig. Vuursteen daarentegen werd in grote hoeveelheden aangetroffen. Al spoedig werd – mede op grond van andere waarnemingen in het veenkoloniale gebied – duidelijk, dat de hier voor de vuurstenen werktuigen gebruikte grondstof van slechte kwaliteit was. Het gaat om vuursteen uit het keizand, dat vrij veel van mechanische verwerking te lijden heeft gehad. Met name komen veel vorstscheuren voor.

Op een bijzondere vondst stootten op 13 augustus 1984 J. L. Smit (student BAI), kraanmachinist K. v. d. Schuur en schrijver dezes, tijdens de uitvoering van de kanaalwerkzaamheden. Geconcentreerd in een plekje van ca. 15 cm doorsnede en met een totale diepte van ca. 10 cm kwamen plm. vijftientig bewerkte of onbewerkte vuurstenen tevoorschijn in de onmiddellijke nabijheid van één der genoemde vondstconcentraties en op niet meer dan 5 m afstand van een haardkuil.¹ Hoewel er geen contouren van een ingraving zichtbaar

waren en er evenmin een bodemkundige reactie op een eventuele ingraving kon worden waargenomen, gaan we er vanuit dat het vuursteen in een kuiltje gedeponeerd werd, al dan niet in een omhulsel van vergankelijk materiaal. Het geheel bevond zich op 10-11 cm onder het zandoppervlak (dat hier nog met veen was afgedekt) en was ingebed in de A- en B-horizonten van de ter plaatse ontwikkelde humuspodzol. Deze diepteligging plus het geconcentreerde karakter van de vondst versterken het vermoeden, dat het hier om een opzettelijk begraven hoeveelheid vuursteen gaat, hoewel het theoretisch nog mogelijk is, dat het geheel ná achterlating op het toenmalige loopvlak met zand overstoven is geraakt. Het is volledig uit te sluiten, dat de vuurstenen in een haardkuil gelegen hebben.

Afb. 3 geeft een indruk van het gevondene. Er werden zes kernen aangetroffen (nrs. 1-6), waarvan twee stuks duidelijke sporen van de inwerking van vuur vertonen (nrs. 4, 5). Geen van de kernen is, vergeleken met andere exemplaren van deze pleisterplaats, geheel opgebruikt. Het vuursteenbrok nr. 7 is niet compleet maar telt nog elf passende stukken, ontstaan door fragmentatie langs interne vorstscheuren. Eén ervan, in het midden van het gereconstrueerde brok vuursteen, is duidelijk in contact met vuur geweest ná de fragmentatie. De stukken nrs. 8-11 zijn eveneens ontstaan door breuk langs interne vorstscheuren en bestaan deels uit meer dan één fragment (nrs. 8, 11). Nr. 12 is een geheel onbewerkt stuk dat mogelijk ook met vuur in contact is geweest (vage rode verkleuring); nr. 13 is op twee afslagnegatieven na eveneens onbewerkt. Het totale gewicht aan vuursteen bedraagt 0,76 kg. Afslagen ontbreken bij deze gesloten vondst geheel.

Aanvankelijk leek het erop, dat deze vuursteen-vondst een depot vertegenwoordigt, bijv. de werkvoorraad van een mesolithische vuursteen'smid'. Doch bij nadere beschouwing van de vindplaats en van het vuursteen zelf blijkt deze verklaring niet te voldoen. De geringe afstand tot de vuursteenconcentraties en de haardplaatsen enerzijds en het feit dat sommige stukken vuursteen zodanig door vuur zijn aangetast dat ze voor verdere bewerking onbruikbaar zijn geworden anderzijds, maken de interpretatie van de vondst als depot minder waarschijnlijk. De belangrijkste argumenten voor een andere uitleg worden niet alleen door de verbrande kernstukken geleverd, maar eveneens door de via natuurlijke breukvlakken verkleinde stukken. We kunnen bijvoorbeeld nagaan, welke handelingen het grote vuursteenbrok (nr. 7) heeft ondergaan. Dit is eerst gefragmenteerd (zonder zichtbare kenmerken van een slag of iets dergelijks),

¹ Met dank aan Dick Stapert (BAI) voor de vuursteenexpertise.

Afb. 3. Gesloten vursteenvondst uit Nieuwe Pekela, 1984 (foto Colly, BAI).

vervolgens is minstens één stuk aan grote hitte blootgesteld, waarna een deel van de fragmenten, inclusief het verbrande stuk, naar de uiteindelijke ligplaats is gebracht. Tussen de fragmentatie en het deponeren vond dus een handeling met vuur plaats. Dat geldt ook voor de kernstukken: ná hun exploitatie maar vóórdat ze werden gedeponerd zijn enkele stukken zeker met vuur in aanraking geweest.

Wellicht moet er een samenhang met de nabijgelegen haardplaatsen gezocht worden en wel door in deze vursteenvoorraad een verzameling *kookstenen* te zien. Deze interpretatie zou tevens kunnen verklaren, waarom deze vondst zoveel gefragmenteerde stukken bevat en *hoe* deze fragmentatie in z'n werk ging, namelijk door plotselinge afkoeling van de in vuur verhitte stenen na onderdompeling in een koude vloeistof. Tevens ligt hierin de verklaring opgesloten voor het ontbreken van enig werktuig, in welke fase van bewerking dan ook. Overigens behoren de nrs. 6, 10 en 11 tot eenzelfde, op deze pleisterplaats sporadisch

voorkomende grofkorrelige soort vursteen, wat erop kan wijzen dat het materiaal deel uitmaakt van de vindplaats als geheel.

Misschien kan door de analyse van de inhoud van de haardkuilen het verband tussen de beschreven vursteenvondst en de verdere bewoningssporen nader aangetoond worden door middel van het vinden van aan elkaar passende fragmenten. In dat geval zou deze vondst met een C14-bepaling een absolute datering verkrijgen.

BAI Groningen
H. GROENENDIJK

NOORD-BRABANT

Onderzoek van een 12-eeuwse boerderij op de Kriekeschoor (gem. Bladel)

Van 17.IX tot 26.X.84 werd door het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie in het kader van het Kempenproject¹ een 12e-eeuwse kamping ontginning onderzocht op de Kriekeschoor, gemeente Bladel (N.Br.). De Kriekeschoor is een terrein dat gelegen is tussen de Grote Beerze en het Dalems Stroomke, vlakbij de samenvloeiing van beide riviertjes. Dit terrein is ook reeds in de IJzertijd intensief bewoond (en omwald) geweest, zoals uit onderzoek in 1978 en volgende jaren door het Archeologisch instituut van de Vrije Universiteit is gebleken. Bij die gelegenheid werd ook reeds de aanwezigheid van een middeleeuwse omwalde akker – ca. 5 ha groot, met in het centrum een waterput – vastgesteld, daterende uit de 12e eeuw (J. Slofstra e.a., *Het Kempenproject, een regionaal archeologisch onderzoeksprogramma*, Waalre 1983, pp. 94-102 en 126-130).

Het onderzoek van 1984 betrof het bij de middeleeuwse akker behorend boerenerf. Dit erf werd in het terrein gemarkeerd door een concentratie scherven, verzameld en gedocumenteerd door de gebroeders J. en N. Roymans te Bladel. De hoeveelheid scherven was zo groot dat rekening moest worden gehouden met de mogelijkheid dat de grondsporen reeds geheel vernield waren. Toch was het betreffende perceel, mede in samenhang met de IJzertijd nederzetting, op de Monumentenlijst geplaatst. Voor het onderzoek werd echter op verzoek van het IPP door de Minister bij brief van 5.X.84 ontheffing verleend, omdat de eigenaar de heer P. Antonis de wens te kennen had gegeven het terrein te willen ontzanden. Het onderzoek werd noodzakelijk geacht om een inzicht te krijgen in een kleine middeleeuwse ontginningseenheid in de Kempen, contrasterend met een grotere nederzetting zoals in de jaren 1980-83 door het IPP werd opgegraven in het dal van de Keersop bij Dommelen (gem. Valkenswaard) (J. Slofstra e.a., *op. cit.*, pp. 114-125). De opgravingsputten, gesitueerd langs het Dalems Stroomke, besloegen een oppervlak van een halve hec-

tare; door steeds slechter wordende weersomstandigheden konden helaas kleine gedeelten van putten niet onderzocht worden. Bij de opgraving kwamen sporen van vijf gebouwen aan het licht, één hoofdgebouw en vier bijgebouwen.

Het hoofdgebouw was een bootvormig woonstalhuis van 18 bij 11,50 m van het type Dommelen, dat wil zeggen met vijf paar middenstaanders en aan de smalle kopse einden twee dicht bijeen gestelde palen. Bijzonder was dat op één paal na ook alle wandpalen aanwezig waren; de kopse wandpalen lagen iets excentrisch. Er werden geen vloer, haard of stalboxen aangetroffen. Aan de noordzijde van het huis was nog een spoor aanwezig van de druipgoot (ca. 20 cm breed, 10 cm diep). Zowel van midden- als buitenpalen waren in de kuilen nog goed bewaarde onderkanten aanwezig, alsmede resten van enig stophout; van acht stukken konden monsters voor dendrochronologisch onderzoek worden genomen. Uit versnijdingssporen in sommige paalkuilen kon afgeleid worden dat waarschijnlijk een of twee gebinten eenmaal vervangen waren.

De vier bijgebouwen waren:

- (1) een zes palen spieker of schuur, met langwerpige kuilen binnen de palen; deze spieker was negen meter lang en zes meter breed en stond ca. 10 m ten NW van het hoofdgebouw;
- (2) een vier of vijf palen spieker, waarvan één kuil gesneden wordt door eerstgenoemde spieker. Deze spieker is kleiner en meet 5,75 of 4,75 m lang en 3,75 m breed;
- (3) een rij van drie paalkuilen ten Z van het hoofdgebouw; de tegenhanger van deze rij zal onder het aangrenzende terrein liggen;
- (4) een rij van drie paalkuilen ten N van het hoofdgebouw; de tegenhanger hiervan moet zich op het opgravingsterrein bevinden, maar kon wegens de slechte weersomstandigheden niet worden opgegraven. Waarschijnlijk gaat het hier ook alleen om spiekers of schuren.

Het erf – met daarop nog twee boomstampotten en een daartussen kronkelende drainagegreppel – was omgeven door meerdere greppels. De binnenste greppel was vrijwel rechthoekig; de noord-, de west- en een deel van de zuidzijde konden worden waargenomen. Deze greppel was ca. 1 m breed en ca. 60 cm diep. De oostgreppel moet nog worden opgespoord; dit was nu onmogelijk wegens te grote drassigheid. De overige greppels sluiten deels bij het binnenste systeem aan; mogelijk betreft het een uitbreiding van het erf. Voor zover niet later weggegraven (aan de noordzijde) moeten ook zij nog nader worden onderzocht. De palen van gebouw (4) snijden de binnenste greppel; de palen van gebouw (3) liggen buiten de binnenste greppel. Tussen het hoofdgebouw en het Dalems

¹ Het Kempenproject is een archeologisch onderzoeksproject waarin wordt samengewerkt door het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam, het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Met dank aan het gemeentebestuur van Bladel voor verleende medewerking en aan de eigenaar van het terrein, de heer P. Antonis, die toestemming voor het onderzoek verleende.

Stroomke bevond zich een tenminste 60 m² groot afvaldepot, de oude mesthoop, waarvan aslagen, houtresten en een zeer grote hoeveelheid aardewerk getuigden. Het afval is kennelijk op het laagste en natste gedeelte van het erf gedeponneerd. Tussen mesthoop en huis lag een 2,20 m lange greppel, waarin een aantal min of meer complete potten omgekeerd was geplaatst op resten van hout en leer; vermoedelijk gaat het hier om een afvoergoot.

Het aardewerk bleek voor 95% importaardewerk uit Andenne te zijn, gezien de randprofielen niet jonger dan de late 12e eeuw. De overige 5% bestond uit lokale, handgemaakte produkten en enige importen uit Elmpt en Zuid-Limburg. Een groot aantal scherven van waarschijnlijk één Pingsdorfpot lag in de drainagegreppel bij de twee waterputten. In tegenstelling tot Dommelen, waar het huishoudafval maar voor een gering gedeelte bewaard bleef, geeft dit gesloten aardewerkcomplex te Bladel waarschijnlijk een representatief beeld van wat één boerenfamilie in ± 100 jaar aan ceramiek heeft verbruikt.

Alle paalkuilen van het hoofdegebouw en de vuilnisbelt werden bemonsterd voor zaden- en vruchtenonderzoek.

Het is voor het eerst dat in de Brabantse Kempen een buiten de toenmalige dorpsgemeenschappen gelegen boerderijcomplex met huisraad, bijgebouwen en omwalde akker kon worden opgegraven. Dergelijke geïsoleerd in het landschap, veelal op marginaal terrein, liggende nederzettingen worden in de literatuur aangeduid als kamptingningen of als 'Einzelhöfe'. Vergelijkbare ontginningen zijn ook van elders in de Kempen bekend, waar de akkerwallekens zelfs nog herkenbaar in het terrein zijn, b.v. te Bergeyk, Knegsel en Riethoven, maar zij zijn nooit eerder onderzocht en waren daardoor ook niet precies dateerbaar. De 12e-eeuwse kamp van de Kriekeschuur is des te meer bijzonder omdat het bijbehorende huis erf nu ook volledig bekend is. Bovendien is de naam van het terrein tussen Grote Beerze en het Dalems Stroomke uit middeleeuwse bronnen bekend als Elmeth of Elmt. Het werd in de 12e eeuw geëxploiteerd door het in de nabijheid gelegen klooster van Postel, priorij van de abdij van Floreffe (N. Roymans, 'Op zoek naar Pladella vila', *Varia Historica Brabantica* 8, 1979, pp. 1-47).

Tenslotte zij opgemerkt dat de prachtig bewaarde huisplattegrond (inclusief druipgoot, waardoor ook de breedte van het dak vaststelbaar is geworden), in principe overeenkomend met de 11e-12e-eeuwse huisplattegronden te Dommelen (meer fragmentarisch ook elders in de Kempen vastgesteld) heeft duidelijk gemaakt dat er na 1000 al een karakteristiek Kempisch boerderijtype is ontstaan toegepast in verschillende nederzettingen. Dit huistype is geheel afwijkend van

de middeleeuwse boerderijen die wij boven de grote rivieren hebben leren kennen.

H. H. VAN REGTEREN ALTENA EN
R. VAN DIERENDONCK

NOORD-HOLLAND

Zwaagdijk

Tijdens egalisatiewerkzaamheden in het najaar van 1961 werden nabij de Eendenkooi in het Westfries Zwaagdijk resten van twee menselijke skeletten gevonden. Na melding van de vondst vond een opgraving plaats onder leiding van P. J. R. Modderman. In totaal werden daarbij resten van 5 menselijke skeletten en tevens nederzettingssporen uit de Bronstijd gevonden (Modderman, 1964). De skeletten werden in het Laboratorium voor Antropobiologie te Utrecht onderzocht, beschreven (Huizinga, 1964) en in kistjes opgeborgen.

Over de graven waren geen grafheuvels opgeworpen. Een van de graven, individu 3, 'a robust, strong and tall adult male' (Huizinga, 1964, p. 36) bevatte een voor Westfriesland uitzonderlijke bijgift: een bronzen rapier, door Butler (1964) gedateerd 12e-11e eeuw BC.

Onlangs bleek dat in dit graf nog een andere bijgift aanwezig was: bij hernieuwd onderzoek¹ van de skeletten werd in een van de kistjes een luciferdoosje met vier barnstenen kralen gevonden (afb. 4). Een kattebelletje in het doosje, met de tekst 'Zwaagdijk skelet 3', gaf aan dat de kralen bij skelet 3 gevonden waren. De skeletten werden met vrij veel grond naar het laboratorium overgebracht (schriftelijke mededeling prof. P. J. R. Modderman, maart 1985). Kennelijk zijn de kralen ontdekt bij het schoonmaken van het bot en vervolgens vergeten.

Uiterlijk en afmetingen van de kralen zijn als volgt:

- a vrijwel ronde, biconvexe, rond de centrale cilindrische doorboring iets afgeplatte kraal. Grootste diameter 1,38 cm; grootste dikte 0,64 cm, doorboring 0,27 cm;
- b schijfvormige kraal met licht convexe cilindermantel, centrale cilindrische doorboring, een vlak licht beschadigd. Grootste diameter 0,72 cm, dikte 0,32 cm, doorboring 0,20 cm;
- c tonvormige kraal met licht convexe cilindermantel, excentrische cilindrische doorboring. Grootste diameter 0,66 cm, dikte 0,46 cm, doorboring 0,28 cm;

¹ In het kader van een door Archon/ZWO gesubsidieerd onderzoek (proj.nr. 280-151-022).

d min of meer eivormige, zijdelings afgeplatte, cilindrisch doorboorde kraal. Grootste lengte 0,92 cm, grootste breedte 0,71 cm, grootste dikte 0,42 cm, doorboring 0,27 cm.

Dergelijke kralen moeten in de Bronstijd tamelijk gangbaar geweest zijn (Butler, 1979). De tot nu toe enige bekende barnstenen kraal uit Westfriesland is gevonden in de ringsloot van tumulus I te Zwaagdijk (Van Giffen, 1944, p. 125, afb. 9), op circa 500 m afstand van het graf van skelet 3. Nabij Velsen werden in de Bronstijd barnstenen kralen geproduceerd, die echter een andere vorm dan de hier beschreven kralen hebben (Vons, 1970).

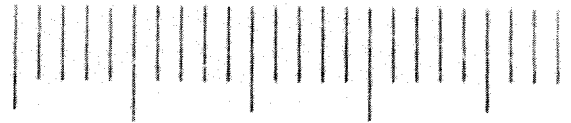
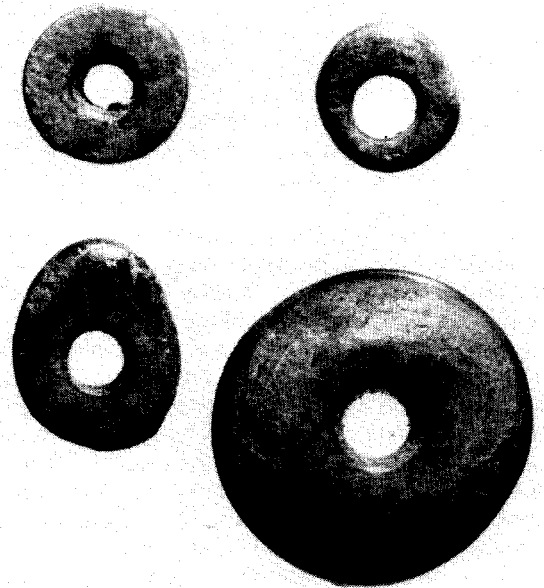
Met zwaard en kralen is vlakgraf 3 te Zwaagdijk het rijkste bronstijdgraf dat uit Westfriesland bekend is. Een ander zwaard, met een met gouddraad omwikkeld gevest, zou rond 1857 gevonden zijn bij het afgraven van tumulus XIV bij Zwaagdijk. Van dit verloren gegane zwaard bestaan geen afbeeldingen, van het nu ook zoek geraakte gouddraad wel (Van Giffen, 1944, p. 121, afb. 17).

IPP

L. T. RUNIA

Literatuur

- Butler, J. J., 'The Bronze Rapier from Zwaagdijk, Gemeente Wervershoof, Prov. North Holland', *Berichten ROB* 14 (1964), 37-43.
- Buthler, J. J., *Nederland in de Bronstijd*. Haarlem 1979² (1e druk 1969).
- Giffen, A. E. van, 'Grafheuvels te Zwaagdijk, gem. Wervershoof, N.-H.', *West-Frieslands 'Oud en Nieuw'* 17 (1944), 121-221.
- Huizinga, J., 'Preliminary physical anthropological investigations, appendix bij Modderman (1964)', *Berichten ROB* 14 (1964), 35-36.
- Modderman, P. J. R., 'Middle Bronze Age Graves and Settlement Traces at Zwaagdijk, Gemeente Wervershoof, Prov. North Holland; with an appendix by J. Huizinga', *Berichten ROB* 14 (1964), 27-36.
- Vons, P., 'De vervaardiging van barnstenen kralen te Velsen in de vroege Bronstijd', *Westerheem* 19 (1970), 34-35.

Afb. 4. De vier barnstenen kralen uit Zwaagdijk. Schaalverdeling in millimeters (foto F. Gijbels, IPP).

ZUID-HOLLAND

Woerden

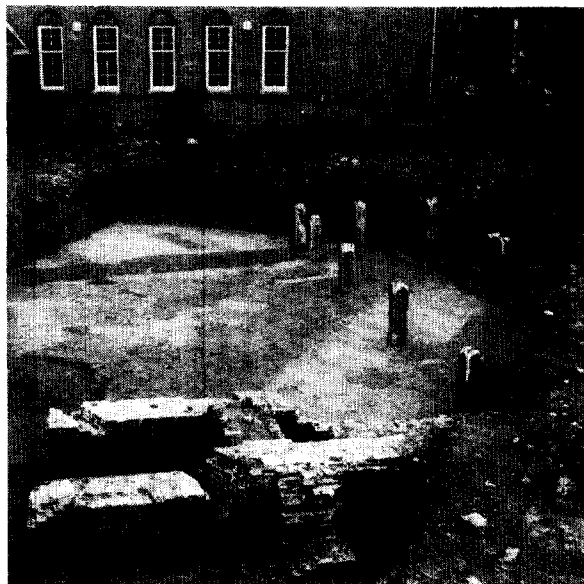
Het noodonderzoek dat in november en december 1983 is uitgevoerd in het oostelijke gedeelte van de binnenstad tussen de Wagenstraat en de Havenstraat (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos, *Heemtijsdinghen* 20, 1984, 49 v.; *Bulletin KNOB* 84, 1985, 38 v.), moest in 1984 worden voortgezet. Van 19 maart tot en met 2 april en van 2 tot en met 14 juli werden vier werkputten uitgegraven aan weerszijden van de Wagenstraat; in november maakte de onverwachte bouw van een winkelpand voor Albert Heijn het noodzakelijk in allerlei aanvullende waarnemingen te doen tijdens de grondwerkzaamheden.

De belangrijkste ontdekking betreft een bijna 10 m brede baan met zware, ingeramde palen; deze loopt van west naar oost en kruist de tegenwoordige Paardensteeg, ten westen van de Wagenstraat. Mede door de aanwezigheid van een of twee greppels die deze

baan begrenzen, doet het geheel denken aan de fundering van een weg of dam. Dergelijke constructies zijn bekend uit Bodegraven (P. C. Beunder, *Westerheem* 29, 1980, 2-33) en verschillende plaatsen in Duitsland (W. Geyer, K. Kandt, Ingrid Kokes, H. Schuler, 'Die römische Sumpfbücke bei Bickenbach (Kreis Darmstadt)', *Saalburg-Jahrb.* 34, 1977, 29-41; P. Wagner, *Riedtstadt Goddelau, Kreis Groß Gerau, Holzbrücken im alten Neckarbett*. Archäologische Denkmäler in Hessen 20, Wiesbaden 1981). In Woerden zijn veel eiken palen gebruikt, waarvan de lengte soms nog 1.50 m bedroeg, maar er zijn ook andere houtsoorten aangetroffen, zoals iep en els (determinatie: H. van Enckevort).

Ten westen van de Wagenstraat zijn voorts rijen palen aan het licht gekomen die min of meer haaks staan op de richting van bovenvermelde weg of daarmee parallel lopen; deze lijken samen te hangen met een indeling in percelen. Ten oosten van de Wagenstraat is een met zwarte, kleiige grond gevulde sloot gevonden (afb. 5), waarvan de randen verstevigd bleken te zijn met rijen van elzen palen. De vulling bevatte veel Romeinse scherven uit het midden van de 2e eeuw en later. Voor Woerden opvallend talrijk zijn vondsten die naar de 3e eeuw wijzen, zoals borden en kommen Dragendorff 32, 40, 45 en Oelmann 11, en zwart governiste bekera van rood aardewerk. Onder het zoölogische materiaal trekken allerhande botjes van vissen, kikkers en muizen de aandacht.

In dit gedeelte van de opgraving is verder een tonput ontdekt, waarvan – zoals dat ook bij de in 1983 gevonden putten het geval was – alleen het onderste gedeelte bewaard was gebleven. De ton was extra beschermd door een vierkante bekisting (afb. 6); tegen het midden van de zijden stonden dunne wilgestokken (determinatie: H. van Enckevort). Een ^{14}C -analyse (GRN-12872) van een van deze stukken hout leverde als datering 1750 ± 60 B.P. op, wat na calibratie (vgl. M. Stuiver, *Radiocarbon* 24, 1982, 1-26) neerkomt op 180-380 na Chr. Een dergelijk onderzoek heeft van een van de eerder aan het licht gebrachte putten de ouderdom bepaald op 1695 ± 50 B.P., wat betekent dat deze kan zijn aangelegd tussen 260 en 400 na Chr. (GrN-12871). Een datering van deze putten in de 4e eeuw is onaannemelijk op grond van de tijdens de opgraving geborgen vondsten. Te zamen met de resultaten van de ^{14}C -analyses wijzen deze erop dat het onderhavige gedeelte van Woerden, dat naar alle waarschijnlijkheid deel heeft uitgemaakt van het rond het castellum gelegen kampdorp of vicus, pas betrekkelijk laat in de Romeinse tijd bewoond is geraakt. Dat we ons hier buiten het castellum bevinden, zou kunnen blijken uit een zware Romeinse muur waarvan op 5 november 1984 tijdens rioleringswerkzaamheden op de Hoge Woerd sporen zijn waargenomen ten westen

Afb. 5. Woerden 1984, werkput XVIII (ten oosten van de Wagenstraat), opname vanuit het westen. Op de voorgrond: 18e-eeuws poortje. De donkere banen die schuin door het vlak lopen, zijn sporen van middeleeuwse greppels. Midden in de werkput, ongeveer evenwijdig met de zijkanen, tekent zich vaag een Romeinse sloot af (foto J. K. Haalebos).

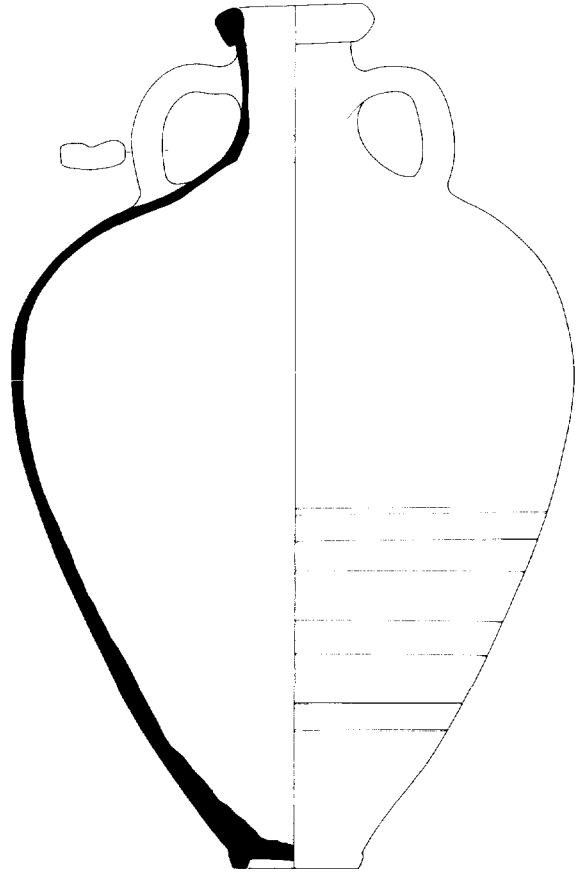

Afb. 6. Woerden 1984, werkput XVIII (ten oosten van de Wagenstraat). Sporen van een houten tonput met vierkante bekisting (foto J. K. Haalebos).

van het huis nr. 5; het is goed mogelijk dat deze vondst betrekking heeft op de zuidelijke muur van het Romeinse fort.

Langs de Wilhelminaweg waren de sporen uit de Romeinse tijd gedeeltelijk verstoord door de aanleg van enkele haaks op elkaar staande sloten (afb. 7), die moeilijk te dateren zijn. Uit de kleiige vulling zijn voornamelijk Romeinse scherven afkomstig; enkele middeleeuwse bakstenen en fragmenten van Siegburgs steengoed vormen een aanwijzing dat deze sloten in de tweede helft van de 14e eeuw dichtgeworpen kunnen zijn, wellicht in verband met de aanleg van de oudste stadswal in 1371 (vgl. N. Plomp, *Woerden 600 jaar stad*. Woerden 1972, 42 v.). Van de stedelijke verdedigingswerken zijn tijdens de opgraving alleen jongere resten gezien: vlak langs de Wilhelminaweg tussen de Havenstraat en de Wagenstraat een uitgebroken fundering, waaruit een duit van Friesland met het jaartal 1629 (determinatie: R. W. Reijnen) te voorschijn is gekomen, en ten oosten van de Wagenstraat de overblijfselen van een smal poortje. Dit laatste is nog aangegeven op de 19e-eeuwse kadasterkaarten en moet zijn aangelegd omstreeks 1700, toen de verdedigingswerken van Woerden werden uitgebreid, o.a. met de Buitengracht; het gaf toegang tot een voor de voormalige Moddersloot (thans Wagenstraat) gelegen bolwerk of ravelijn tussen de beide grachten.

Tot de vondsten die in 1984 zijn gedaan, behoren de volgende stempels op terra sigillata (de weinige laat-1e-eeuwse Zuidgallische merken worden voorafgegaan door het teken +): ANNIO SF (Dragendorff 27), B'ALBI[NIM] (bord?), [CIRI]VNAE (Drag. 18/31 of 31), CONSTAN[--- (Lud. Sa), + [:OF] LCVIRILI: (Drag. 27), CRAIIC[VS] (Lud. Sb), DAGOMARVSF (Drag. 18/31), ELLENIVS (Drag. 18/31), ERICI[.M] (bord), + FVSCI (Drag. 27), + <O>FFLAGER (bord), GATVSF (retrogr., Drag. 27), + GENIAL[--- (Drag. 27), + GEN[--- (bord), IANVARIVSF (Drag. 18/31), OFLENT (Drag. 18/31), LLENTVLIII (2 x, Drag. 27), LENTVLI (Drag. 18/31), LOLLI[.M] (Drag. 18/31), M[--- (Drag. 32), MAGNVSF (?) (Drag. 18/31), [MĀR] CELLIN (Drag. 32?), MARTĪALFE (Lud. Sb.), MARTĪAFE (Drag. 27), MECCOFEC (2 x, Lud. Sb), MĒDDICFI (Drag. 27), MĒDD[--- (Drag. 27?), [MĒDDI]CFE (Drag. 18/31), MELISSVSF (Lud. Sa?), [ME]LISSVSF (Drag. 32?), MINVSOF (Drag. 33), MONT[--- (Drag. 18/31), MOXSIVSF (Drag. 18/31), [NASS]O.I.S.F. (Drag. 18/31), PE[CVLIFE] (Drag. 27), PRID.FEC (Drag. 33), RVCATANI (Lud. Tq), SABELLV (Drag. 18/31), [TOC(?)CAF (Drag. 18/31), SACIROF (Lud. Sb), SEVVOF (retrogr., Lud. Sa?), TRITVSF (Drag. 18/31), TRIT [VSF] (Drag. 18/31), VACRI (Drag. 27), VINDVS (Drag. 33).

Afb. 7. Woerden 1984, werkput XVII (ten oosten van de Wagenstraat). Middelgrote amfoor van het type Oelmann 76. Schaal 1 : 6 (tekening E. J. Ponten).

Gestempelde Romeinse bakstenen zijn betrekkelijk zeldzaam. Het merendeel is van het leger van (de provincie) Germania Inferior. Enkele stempels dragen de naam Didius Iulianus en dateren uit de tijd waarin deze legatus of gouverneur van Beneden-Germania was (ca. 180/181-184/185). Slechts één stempel maakt melding van het garnizoen van Woerden in de jaren na 70/71: de Cohors XV (Voluntariorum) (vgl. J. E. Bogaers in: J. Fitz (ed.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. Budapest 1977, 627, Abb. 2). Twee bakstenen zijn voorzien van een merk dat bestaat uit een combinatie van een × en een + (vgl. J. E. Bogaers, *Oudheidk. Meded.* Leiden 52, 1971, pl. XIX, 1 en *Bonner Jahrb.* 172, 1972, 321, 8 a).

Instituut OGA, Nijmegen, afd. Provinciaal-Romeinse Archeologie
J. E. BOGAERS
J. K. HAALBOS

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Jaarverslag van de secretaris over 1985

De eerste activiteiten van de Bond in 1985 was de winterexcursie naar Rotterdam, waar de nieuwbouw in het centrum centraal stond. Helaas werd deze excursie gehinderd door sneeuw en gladheid. Een hoogtepunt vormde wel in maart het congres 'Verantwoord onder water'. Dit congres trok liefst 250 deelnemers uit vele disciplines. Doel van dit congres was te komen tot een aantal breed aanvaarde vuistregels voor de beoefening van de onderwaterarcheologie. Sprekers op dit congres waren: drs. T. P. W. van der Werff, C. J. Eelman, drs. Th. J. Maarleveld, drs. H. R. Reinders, dr. Ph. M. Bosscher, dr. Neil Cossons, mr. A. N. A. M. Josephus Jitta. Het forum stond onder leiding van drs. U. F. Hylkema, die tevens dagvoorzitter was. Het verslag van deze studie wordt begin 1986 verwacht. Het volgende grote evenement was de zomerexcursie naar Zeeuws-Vlaanderen en België. Het jaar werd besloten met de studiedag Spoorwegmonumenten in Nederland, naar aanleiding van het verschijnen van het rapport van de gelijknamige werkgroep. Een kleine honderdtal mensen luisterden naar boeiende inleidingen en bekeken een selectie van de duizenden dia's die door de vrijwillige veldwerkers gemaakt waren. De inleidingen werden gehouden door ir. T. A. J. Schiere, J. G. C. van de Meene, drs. P. Nijhof, drs. R. de Jong, dr. ir. C. Spaans. De reacties op het rapport zijn tot nu toe zeer positief. Al met al was 1985 wat activiteiten betreft een goed jaar.

Bulletin

Het Bulletin verscheen ook dit jaar vijf maal, waarvan twee afleveringen samengevoegd waren tot een themanummer over de relaties tussen Nederland en Amerika naar aanleiding van het congres dat het Gemeentearchief over dit onderwerp georganiseerd had. 1985 was het laatste jaar dat het Bulletin bij Bohn, Scheltema & Holkema gedrukt werd.

Repertorium

Zoals bekend is deel V van het Repertorium eind 1984 uitgekomen. Het bestuur beraadt zich momenteel over de uitgave van deel VI.

Bureau

Op het bureau is alles bij het oude gebleven. Mevrouw De Haas is zoals altijd op maandag en woensdag in het Pintohuis aanwezig.

Verslag van de ledenvergadering gehouden in het Centraal Faciliteiten Gebouw te Leiden op 22 februari 1986

1. Opening

De voorzitter opent de vergadering en heet iedereen van harte welkom, maar met name professor Fock, die de lezing over het Rapenburgproject zal houden en het bestuurslid mevrouw Kan, die zich bijzonder inspannen heeft voor de organisatie van deze dag.

2. Notulen van de ledenvergadering op 14 juni 1985 in Bergen op Zoom

Deze notulen worden ongewijzigd vastgesteld.

3. Ingekomen stukken en mededelingen

Er zijn geen ingekomen stukken. De heer Nijhof deelt mede dat het Rapport Spoorwegmonumenten verschenen is. Mevrouw De Haas heeft enkele exemplaren bij zich, verder zijn ze op het bureau te bestellen. Voorts wordt medegedeeld dat Repertorium deel V nog steeds te koop is. De heer Hylkema komt met het verheugende bericht dat het verslag van het congres 'Verantwoord onder water' spoedig zal verschijnen.

4. *Financiën*

De penningmeester geeft een korte toelichting bij het jaaroverzicht: 1985 werd met een klein batig saldo afgesloten. Voorts deelt hij mede dat de drukkosten volgend jaar omlaag zullen gaan door de overgang naar De Walburg Pers in Zutphen. Naar aanleiding hiervan vraagt de heer Schiere of nu ook de contributie omlaag gaat, want f 65,— voor het Bulletin is dan toch wel wat aan de hoge kant. Mevrouw Hubert van Blijenburg haakt hier op in en zegt dat men toch niet alleen lid van de KNOB is voor het Bulletin, maar toch ook ter ondersteuning van de monumentenzorg. De penningmeester belooft de contributie te zullen verlagen als de activiteiten van de Bond niet vergroot zullen worden. De kascommissie doet bij monde van de heer Van Hoogevest verslag van haar bevindingen: alles is in orde bevonden.

5. *Verkiezing nieuwe kascommissie*

De heer Van Hoogevest is niet meer verkiesbaar; in zijn plaats wordt de heer R. Hoogland uit Utrecht benoemd. De heer Valk aanvaardt een tweede ambtstermijn.

6. *W.v.t.t.k.*

Er komt verder niets op tafel.

7. *Rondvraag*

De heer Braat vraagt of de Bond veel concurrentie ondervindt van de Bond Heemschut. De voorzitter antwoordt, dat dit wel meevalt omdat Heemschut anders gericht is dan de KNOB. De heer Van der Mark betreurt het dat de zomerexcursie gelijk valt met die van Menno van Coehoorn en vraagt waarom het bestuur afgeweken is van de traditionele 3e zaterdag. Het bestuur antwoordt, dat dit is geschied wegens de vakantie en de daarmee verband houdende moeilijkheden bij het vinden van hotelaccommodatie. Naar aanleiding van de brand in kasteel Renswoude vraagt de heer F. Franken zich af of de KNOB zich niet kan inspannen voor een betere regeling voor brandbeveiliging. De heer H. Janse meldt, dat er momenteel overleg hierover gaande is tussen WVC en RDMZ. Hierna besluit de voorzitter onder dankzegging van alle aanwezigen de vergadering.

Verslag van de winterexcursie op 22 februari 1986 naar Leiden

De deelnemers aan deze excursie (88 in getal) verzamelden zich in het Centraal Faciliteiten Gebouw, een gebouw dat werkelijk op alle faciliteiten is ingericht. Tijdens het kopje koffie liep men belangstellend door het gebouw, hoewel de moderne architectuur niet ieders goedkeuring kon wegdragen. In een grote collegezaal, waarin de excursiegangers op het bestuur neerkeken, werd de ledenvergadering gehouden (voor verslag elders).

Nadat iedereen zijn zegje gedaan had, kreeg prof. dr. C. Willemin Fock het woordt. Zij hield een boeiende causerie over het Rapenburgproject. In haar, met vele dia's verluchte verhaal, ging zij dieper in op het ontstaan, de doelstellingen en de resultaten van dit project. Onlangs is ook het eerste deel van de reeks over het Rapenburg verschenen. Na een smakelijke lunch konden enkele gebouwen aan het Rapenburg, die 's ochtends aan de orde waren geweest, bezocht worden, waarvan de Bibliotheca Thysiana waarschijnlijk wel het hoogtepunt vormde. In ieder gebouw waren 1 of 2 medewerkers van het Rapenburgproject aanwezig om een deskundige uitleg te geven. Na afloop konden de deelnemers weer uitrusten van het rondwandelen en zich weer opwarmen na de grote vrieskou met een kopje thee. Tot slot dankte de voorzitter alle gidsen en rondleiders en vooral professor Fock voor hun grote bijdrage aan het doen slagen van deze excursie.

Boekaankondigingen

Leeuwarden 700 jaar bouwen

De befaamde Heemschutreeks, destijds onder auspiciën van de Bond Heemschut door Allert de Lange uitgegeven en kort na de Tweede Wereldoorlog zo populair, bracht het tot een respectabel aantal deeltjes (H. A. Breuning's *Het voormalige Batavia*, 1954, was nr. 74). De reeks had nog langer kunnen worden, want meer dan één deeltje, toentertijd wel aangekondigd, is niet verschenen. Enkele jaren geleden is het initiatief genomen de reeks te doen herleven. De nieuwe serie opent nu met een door de auteur A. Kleijn geheel herschreven *Dorpen in Drenthe* (Zutphen 1984, nr. 70 in de oude reeks), gevolgd door een deel over Leeuwarden door G. P. Karstkarel. Aangepast aan onze huidige kennis en inzichten is dit laatste een aantrekkelijke vervanger van H. M. Mensonides' *Historische wandeling door Leeuwarden* van 1957. Een korte 'historische schets' gaat aan een lange 'stadswandeling' voor-

af, die prettig en instructief geschreven is en daardoor ook degene, die Leeuwarden denkt te kennen, tot lopen en beter kijken beweegt. De onnodige en onvergeeflijke demping van het Vliet (1969) is dan een van de bittere pillen, die de wandelaar, blij over veel wat behouden bleef, af en toe te slikken krijgt. Het is niet anders.

De nieuwe reeks is inmiddels voortgezet met een derde deel: *Landschap Waterland* (J. E. Burger, red.; Zutphen 1985) en een vierde: T. Brouwer, *Stoepen, stoeppalen en stoephekken* (zie hierna). De nummering duidt op de volgorde van verschijnen; de delen zelf zijn niet genummerd. Reeds de titels tonen aan, dat het de redacteuren van de reeks niet zal meevallen om bij de diversiteit van onderwerpen enige homogeniteit en gelijkwaardigheid te handhaven. Dat het zakformaat van weleer door een groter formaat vervangen is, valt speciaal bij een wandelgids als die voor Leeuwarden te betreuren.

G. P. Karstkael, *Leeuwarden 700 jaar bouwen*. Uitgeverij Terra, Zutphen 1985, f 24,50; voor leden van Heemschut f 21,50 incl. porto.

J. K.

Stoepen, stoeppalen, stoephekken

In vele Nederlandse steden en dorpen zijn oude huizen te vinden, waar bijzondere zorg is besteed aan de vormgeving van de – particuliere – stoep. Voor het eerst is er het afgelopen jaar een overzichtsboek verschenen, waarin uitgebreid aandacht wordt gegeven aan dit aspect van de gebouwde omgeving. Dit boek, geschreven door Teun Brouwer, draagt de titel 'Stoepen, stoeppalen, stoephekken' en verscheen bij De Walburg Pers in Zutphen (als één van de delen van de nieuwe Heemschut-serie).

In het nieuwe boek wordt eerst enige algemene informatie gegeven over de Nederlandse particuliere stoepen. Daarbij werd b.v. ingegaan op de plaatselijke voorschriften betreffende de breedte van de stoepen en op hun functie in de diverse perioden. Daarna wordt een groot aantal stoepstenen (uit de late gotiek en de renaissance) behandeld; vervolgens passeren talloze stoeppalen (uit de 18e en 19e eeuw) de revue. Ook aan gesmede stoephekken wordt aandacht besteed.

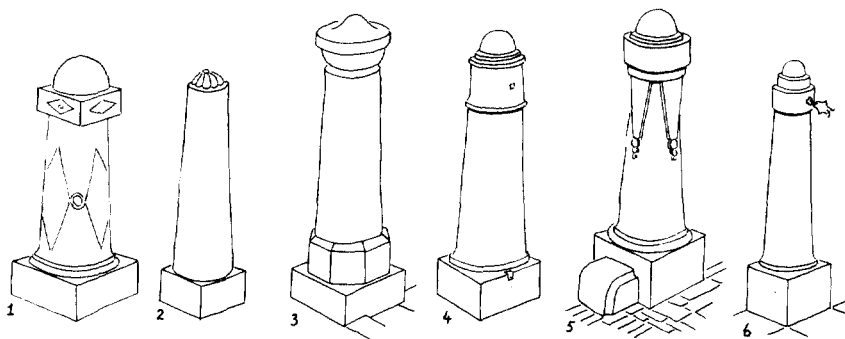
Vele stoepen, stoeppalen en stoephekken werden de afgelopen honderd jaar opgeruimd. Andere werden verwaarloosd en raakten in verval. Aan het eind van het boek wordt een oproep gedaan om dat wat ons nog aan oude stoepen, stoeppalen en stoephekken rest, te behouden en waar nodig te herstellen. Daarbij wordt gewezen op het nut van inventarisatie en wordt een voorbeeld gegeven van hoe zo'n inventarisatie uitgevoerd kan worden. Het boek is rijk geïllustreerd met vele zwartwit foto's en voorts door talloze duidelijke lijntekeningen, vervaardigd door de auteur.

T. Brouwer, *Stoepen, stoeppalen, stoephekken*. De Walburg Pers, Zutphen 1985 (*Heemschut-serie*), 44 pp., rijk geïllustreerd. Prijs: f 24,50.

C. R.

Bouwen voor Utrechts Universiteit

Ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Utrechtse universiteit, verscheen er bij uitgeverij Matrijs in Utrecht een rijk geïllustreerde bundel opstellen, getiteld: 'Bouwen voor Utrechts Universiteit - Architectuur en stedenbouw in de stad'. Daarin wordt aandacht besteed aan diverse (maar lang niet alle) panden in de binnenstad, waarvan de Utrechtse universiteit voor langere of kortere tijd gebruik heeft gemaakt. Soms gaat het daarbij om panden, die oor-

1. Elburg Jufferenstraat 17
2. Goes Bierkade 7
3. Amsterdam Keizersgracht 686

4. 's-Gravenhage Bierkade 12
5. Goedereede Haven NZ 41
6. Katwijk a/d Rijn Rijnstraat 44

spronkelijk een heel andere bestemming hadden, zoals het laatmiddeleeuwse kapittelhuis langs de kruisgang bij de Domkerk, in andere gevallen om panden die speciaal voor de universiteit werden gebouwd, zoals het Academiegebouw uit 1892 nabij het Domcomplex.

Het eerste en langste hoofdstuk van de bundel (38 p.) handelt over het Domcomplex. Daar werd in de 17e eeuw de kersverse universiteit gehuisvest. Zo kwamen er in het kapittelhuis twee auditoria (later zou hier de aula ondergebracht worden). Promoties vonden een tijdlang plaats in de Domkerk. De overige vier hoofdstukken tellen elk ca. 20 p. Daarin komen o.a. aan de orde: het academiegebouw uit 1892 (en de strijd of het gebouw een neogotisch dan wel een neo-rennaissance uiterlijk diende te krijgen), de Utrechtse sterrenwacht (eerst op de middeleeuwse Smeeteren, later op het bolwerk Zonnenburg) en het voormalige complex der diergeneeskunde aan de Biltstraat. Laatstgenoemd complex is een van de vele in de Utrechtse binnenstad die inmiddels door de universiteit verlaten is; zij geeft de voorkeur aan een modernere huisvesting in het grootschalige complex de Uithof, gelegen buiten de eigenlijke stad. Het geheel wordt voorafgegaan door een korte inleiding van A. W. Reinink en besloten door een 4 pagina's tellend stukje van zijn hand over het onderwerp: 'Universiteit en stad - een leerrijk thema'.

Bouwen voor Utrechts Universiteit - Architectuur en stedenbouw binnen de stad. Red. A. W. Reinink en J. A. Schuur. Uitgave: Stichting Matrijs en Universiteitsmuseum, Utrecht 1985. ISBN 90.70482.29.0. 132 p. Prijs f 24,95.

C. R.

Tentoonstellingen

Archeologische vondsten Korte Houtstraat 's-Gravenhage

Op dit moment is in het Ministerie van Binnenlandse Zaken een aantal vitrines met vondsten uit de opgraving Korte Houtstraat te zien. De oudste vondsten dateren uit de 15e eeuw. De sectie Archeologie van de gemeente Den Haag heeft anderhalf jaar geleden een opgraving uitgevoerd op het terrein Korte Houtstraat/Kalvermarkt. Op dit terrein verrijst nu de nieuwbouw voor het Ministerie van Defensie. De sectie Archeologie richtte vorig jaar een aantal vitrines in met vondsten uit de bewuste opgraving. Deze vitrines staan het komende half jaar in de hal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Schedeldoekshaven 200 tentoongesteld. Het ministerie is elke werkdag open van 8.00 tot 18.00 uur.

Bij de tentoonstelling hoort het boekje *Tussen Plein en Kalvermarkt*. In dit boekje heeft de sectie Archeologie de resultaten van de opgraving Korte Houtstraat vastgelegd. De opgraving bracht heel wat nieuwe gegevens aan het licht over de geschiedenis van dit stukje binnenstad. Het boekje gaat met name over de 17e-eeuwse groei van de stad en het klooster St. Galilea. *Tussen Plein en Kalvermarkt* is gratis verkrijgbaar bij het Gemeentelijk Informatiecentrum, Groenmarkt 7.

Rectificatie

pag. 93 vorig Bulletin KNOB.

- tweede kolom, eerste regel:
Serie Nederlandse Steden in tekening
- auteur: *G. Lemmens*

DE WALBURG PERS

BELANGRIJKE UITGAVEN VOORJAAR 1986

GESCHIEDENIS VAN DOETINCHEM

750 jaar stad

onder auspiciën van de Oudheidkundige Kring 'Deutekom'
onder redactie van
prof. dr. J. C. Boogman en
S. Oosterhaven

416 pagina's
geïllustreerd
formaat 24,5 x 16,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 39,50

ISBN 906011.460.4

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

deel 1: De kogel door de kerk? deel 2: De bruid in de schuit

door dr. S. Groenveld,
drs. H. L. Ph. Leeuwenberg,
dr. N. Mout en dr. W. M. Zappey

504 pagina's, rijk geïllustreerd met
ca. 800 afbeeldingen
genaaid gebrocheerd
prijs f 69,50
de delen zijn ook afzonderlijk
verkrijgbaar

ISBN 906011.467.1

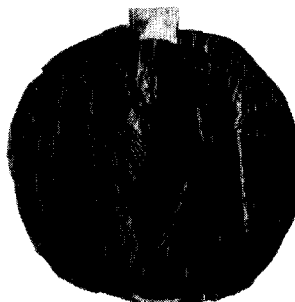
MUZIEKTENTEN IN GELDERLAND

onder auspiciën van
De Gelderse Bloem

door S. Laansma en T. Brouwer

ca. 144 pagina's
geïllustreerd
formaat 25 x 19 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 24,—

ISBN 906011.468.X

DE SINT-SERVAASKERK TE MAASTRICHT

Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de (bouw)sculptuur tot 1200

door Aart J. J. Mekking

ca. 330 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 24 x 17 cm
genaaid gebrocheerd
prijs ca. f 49,50

ISBN 906011.339.X

AMMERSOYEN

*Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel,
de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen*

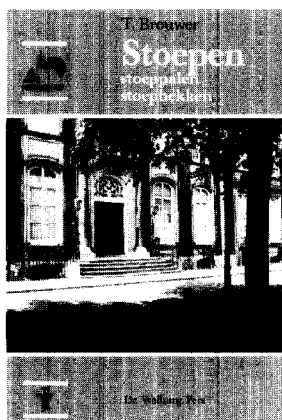
AMMERSOYEN

Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Ammersoyen

onder auspiciën van de Stichting
Vrienden der Geldersche Kasteelen
onder redactie van D. J. G. Buurman

240 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 29 x 21 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 65,—

ISBN 906011.440.X

STOEPEN, STOEPPALEN, STOEPHEKKEN

Heemschut-serie

door T. Brouwer

ca. 160 pagina's
rijk geïllustreerd met foto's en
tekeningen
formaat 24 x 17 cm
paperback met geplastificeerd
omslag in kleur
prijs f 24,50

ISBN 906011.378.0

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu